

Kulturhistorisk inventering

SILBERGS KYRKOÅRD

Silobergs socken, Sätters kommun

Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2021:11

Kulturhistorisk inventering

SILVERBERGS KYRKOÅRD

Silvbergs socken, Sätters kommun
Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2021:11

Dalarnas museums dnr 15/19

Författare

Sanna Svensson och Kristoffer Ärnback

Redaktion

Lars Jönsses och Kristoffer Ärnback

Omslag: Kyrkogårdens södra ingång med kyrkobyggnaden från den södra anfarten mot Silvbergs kyrka och kyrkogård.

Fotografier: Om inget annat anges: Sanna Svensson, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet 12014/00618. Gravkartorna över Säter begravningsplats kommer från Säterbygdens församling.

© Dalarnas museum 2021

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2021

INNEHÅLL

Inledning	7
Begravningsplatsen i dag	11
Kulturhistoriska sammanhang	25
Historisk kronologi	26
Sockenbeskrivning och historik	28
Kyrkogårdshistoria	50
Personhistoriskt värdefulla gravvårdar	62
Källor	68
Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar	
Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värde	
Bilaga 3 – Kvarter A	
Bilaga 4 – Kvarter B	
Bilaga 5 – Kvarter C	
Bilaga 6 – Kvarter D	
Bilaga 7 – Kvarter E	

*Ovan: kyrkogården med de olika områdena färgmarkerade.
Nedan: kyrkogårdens läge i Silvbergs socken.*

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Säterbygdens församling har Dalarnas museum genomfört en inventering av Silvbergs kyrkogård. Inventeringen genomfördes våren och sommaren 2019 och rapporten skrevs under 2020-2021. Arbetet utfördes av byggnadsantikvarie Sanna Svensson samt med redaktionellt arbete av byggnadsantikvarie Kristoffer Ärnäck.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt Silvbergs kyrkogård och dess beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av begravningsplatsen och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer ska ses som förskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på begravningsplatsen i dag. Därefter följer en historik som beskriver Silvbergs sockens och kyrkogårdens förflutna. Områdesbeskrivningar som beskriver och värde-
rar begravningsplatsens olika områden redovisas under bilaga 1.

Värdefulla strukturer

Det förekommer att gravvårdar som inte nödvändigtvis besitter någon av de egenskaper som listas nedan är del av en särskilt värdefull struktur. Därmed kan sådana gravvårdar ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som *Del av värdefull struktur*. Under områdesbeskrivningarna för respektive område redovisas vilka eventuella värdefulla strukturer som området innehåller.

Värdefulla egenskaper

- Del av arkitektonisk helhet
- Gravvård i järn eller trä
- Sand- eller grusgrav
- Hög ålder (gravvård tillkommen innan 1900)
- Gårdsnamn
- Konstnärlig utformning
- Rik inskription
- Personhistoria
- Lokal historia
- Lokalt material
- Lokalt hantverk
- Gravvård som är ovanlig på kyrkogården
- Titel
- Påkostad utformning

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 2.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera begravningsplatsen. Alla områden på begravningsplatsen samt gravvårdar uppförda innan 1980¹ inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde vid fyra tillfällen under våren och sommaren 2019. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande begravningsplatsen i Silvbergs kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala tillsammans med litteratur om församlingen, begravningsplatsen och trakten. Efterforskningen resulterade i kapitlet *Kulturhistoriska sammanhang*. Inventeringen innefattade även ett referensgruppsmöte genom vilket Dalarnas museum kunde inhämta information om begravningsplatsen i dag och historiskt.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmöte och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 1. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, såsom berättelser om Silvbergs sockens framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av de egenskaper som listas till vänster anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram.

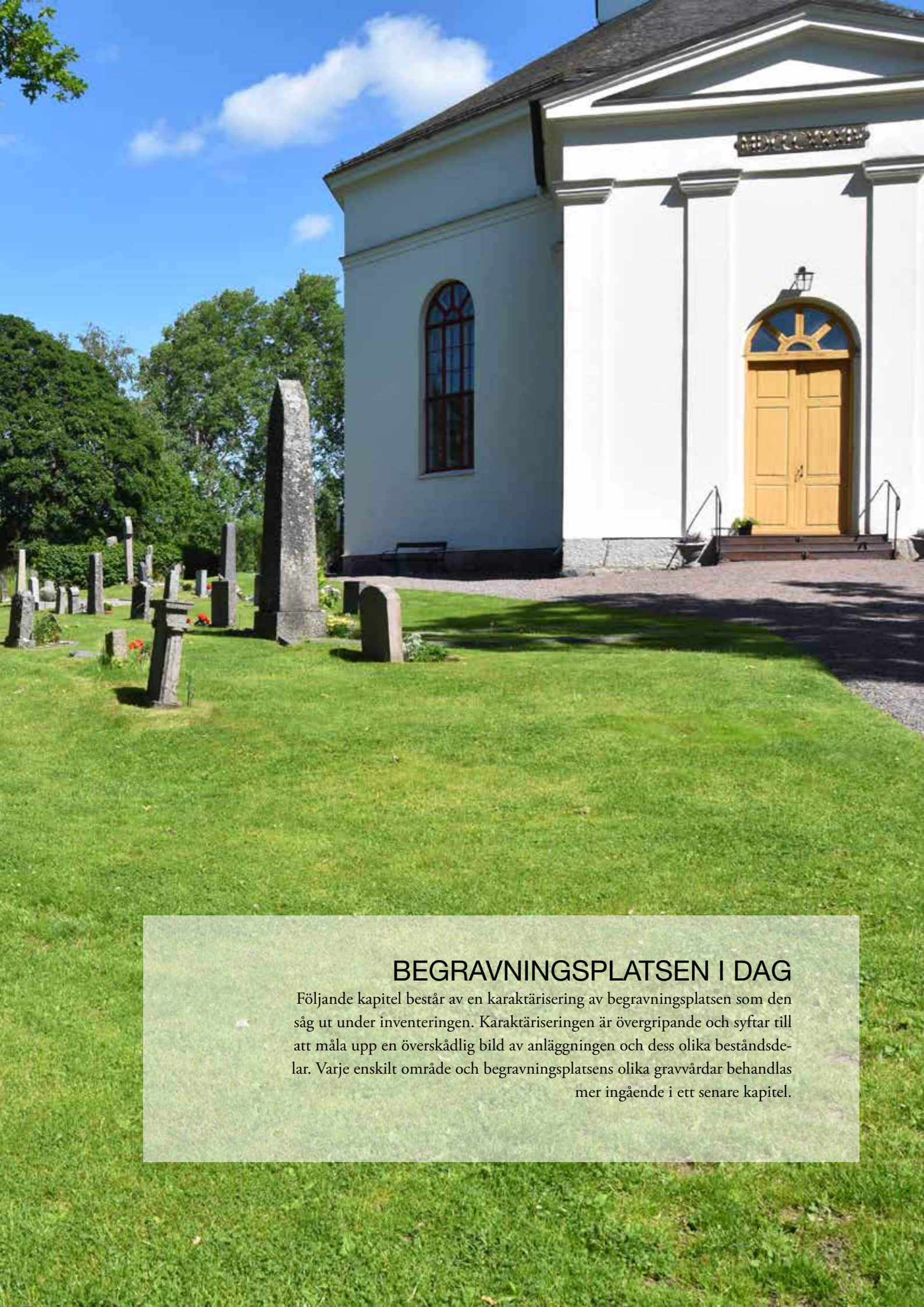
¹ Undantag har gjorts för personhistoriskt intressanta gravvårdar samt sådana som har andra uppenbart höga värden.

Ovan, grav n:r 125 från 1821 är kyrkogårdens äldsta kvarvarande gravvård. Den flyttades från den gamla kyrkogården vid Östra Silberg då den nya kyrkogården vid Grängshammar tillkom 1834. En grusgravvård med järnurna och -bas, omgärdad av ett smidesstaket. Gravvården är därtill personhistoriskt intressant genom J. Timm. Det kulturhistoriska värdet är mycket högt.

Till vänster: grav n:r 610, ett enkelt kors i plåt. Varianten förekommer i två exemplar på kyrkogården. Gravvården är sannolikt lokalt tillverkad och vittnar om socknens historia med järnhantering. Bakom gravvården skymtar kyrkogårdens likkällare.

BEGRAVNINGSPLATSEN I DAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av begravningsplatsen som den såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och begravningsplatsens olika gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Vy mot kyrkobyggnaden från anfarten i söder. Järngrindarna till kyrkogården är sannolikt tillkomna kring 1900-talets mitt. På äldre bildmaterial är grindarna vitmålade och av trä.

Läge och administrativ historik

Silvbergs socken, som mellan 1627 och 1869 utgjorde kapellförsamling åt Stora Tuna socken, gränsar i väster och norr till Stora Tuna och Gustafs socknar, i öster till Sätters socken samt i söder till Norrbärke socken. Till de större byarna hör Ulfshyttan, Norbo, Skenshyttan och Grängshammar. Socknen ingår sedan 1971 i Sätters kommun och Silvbergs församling tillhör sedan 2010 Säterbygdens församling tillsammans med Sätters, St. Skedvis och Gustafs församlingar.

Silvbergs kyrka är belägen i Grängshammar, ett par hundra meter norr om det gamla bruksområdet, invid ån som sammanbinder sjöarna Grängen och Stora Ulvsjön. Kyrkan uppfördes strategiskt nära Grängshammars bruk, som fram till 1800-talets slut utgjorde slutstation för förädlingen av Silvbergsmalmen innan den skeppades vidare ut i världen.

Översikt

Grängshammar är beläget i en dal, nordväst om en bergskam. Anländer man Grängshammar österifrån brer därför en panoramavy ut sig med jordbrukslandskapet, bruksruinen och den vitrappade kyrkan i dalen nedanför. Kyrkan är bygd högst upp på en anlagd kulle; Frukullen, vilket ger den ett centrerat, iögonfallande läge i landskapet. Mellan bruket och kyrkan löper en allékantad väg, vilken sammanbinder de två platserna. Kyrkogården är belägen i sluttningarna, på kullen upp mot kyrkan, men har med tiden även kommit att

bre ut sig söder om kullen. Runt kyrkogården går en ombäddande trädlinje av ekar, granar och björkar. Utanför denna sträcker åkermark och hagar för får och nötkreatur ut sig.

Kyrkan

Kyrkan utgörs av en åttkantig byggnad med murar av slaggflis i nyklassicistisk stil. Den uppfördes 1834 efter ritningar av arkitekt Samuel Enander och ersatte då det medeltida S:t Nicolai kapell intill Östra Silvbergs gruva. Kyrkan är vitrappad med skiffertak och har entréer i söder och norr. Entréerna bär klassiska drag, utbyggda som risaliter ur den åttkantiga byggnaden med kraftiga frontoner, vita pilastrar och årtal 1834 med romerska siffror ovan den välvda porten. På taket tronar en vitmålad lanternin av trä med urtavla i vart och ett av de fyra väderstrecken.

Bisättningshuset

Bisättningshuset från 1950-1951 återfinns just innanför kyrkogårdens entré. Husets huvuddrag är hämtade från kyrkan och utgörs av en oktagonformad plan, med vitputsade väggar och skiffertak. Dörrarna bär ett flätmönster och är målade stålgrå. Taket är ett tälttak och avslutas upptill i en förgylld eldslåga. Framför bisättningshuset ligger markplattor av skiffer.

Bisättningshuset uppfört 1950-1951 vid kyrkogårdens södra ingång, efter ritningar av biträdande länsarkitekt Gösta Lilliemarck.

Likkällaren

Väster om kyrkan, vid Frukullens fot, ligger den gamla likkällaren. Den liknar en jordkällare, delvis inbyggd under kullen med dubbeldörrar av trä. Källaren har en murad front med försänkta korsformer på vardera sida om träporten.

Utanför kyrkogården

Framför kyrkogården mynnar den allékantade vägen mellan bruket och kyrkan i en asfalterad parkeringsyta. Parkeringsytan sträcker sig åt öster och avgränsas mot kringliggande jordbrukslandskap av ett antal högväxta ekar och tallar. Här är även en lyktstolpe placerad. Åt väster, framför kyrkogården finns istället en gräsyta med högväxta, belysta ekar. Under dessa finns ett antal bänkbord. Härifrån har man god utsikt mot bruksområdet. Nedanför bänkborden, västerut, står en tröskloge av slaggflis intill ån. Trösklogen uppfördes under Olof Forsgrens tid i Grängshammar i samma stil som flera av byggnaderna nere vid bruket. Bakom denna finns en träbro över ån.

Sydväst om kyrkogården, intill parkeringen, finns en ekonomibyggnad med stående vit träpanel. Byggnaden inrymmer toaletter, förråd samt ett litet pentry med sittplats.

Bakom förrådsbyggnaden, mot trädlinjen, ligger en mängd återlämnade gravstenar.

Omgärdningar och ingångar

Kyrkogården avgränsas naturligt i väster och norr av den å som löper från Stora Ulvsjön, via Smedjedammen, kyrkogården och till sist mynnar i Grängen. En tät, figurklippt granhäck löper delvis runt kyrkogården. På nord- och delar av västsidan fungerar istället ett lågt trådstaket mot slänten och ån nedanför som avgränsning för kyrkogården. Därtill fungerar ett antal högväxta träd i kyrkogårdsgränsen som naturliga avgränsare.

Den allékantade väg som sammanbinder kyrkan med bruket och herrgården bildar den linje utefter vilken huvudentrén är placerad. Den finns utmed kyrkogårdens södra gräns och övergår i en bred grusgång upp mot kyrkans huvudentré (också den placerad i sydläge). I kyrkogårdens entré finns en tvådelad järngrind. Grinden bär ett symmetriskt mönster med vertikala smidessländare som avslutas i små järnbågar. Grindstolparna är utförda i sten, med plåttäckt överdel och små smidda kors som avslut.

Kyrkogårdens gränser markeras av en granhäck och mängder av storvuxna lövträd. Sydväst om kyrkogården finns en bod i slaggflis.

Granhäcken planterades sannolikt under 1940-talet, då kyrkogården genomgick en mindre utbyggnad mot sydväst. De flesta av de lövträd som omgärdar kyrkogården är dock sannolikt betydligt äldre.

Gravvårdarna på Silvbergs kyrkogård är belägna i terrasser som löper i en oval form kring den centralt belägna kyrkobyggnaden. Utformningen är ovanlig och vittnar om en arkitektonisk ambition kring utformningen av kyrkoanläggningen som helhet.

Gravvårdarnas placering

På kyrkogården går det, till skillnad från många andra kyrkogårdar, inte att utläsa några tydliga, naturligt avgränsade kvarter. Detta har i hög grad att göra med gravvårdarnas något speciella placering. Samtliga gravvårdar är placerade i ovalformade rader runt hela kyrkan, med fronterna vända mot byggnaden. Rad efter rad ser ut på så sätt.

I vissa väderstreck står inre och yttre gravvårdar i slänt, medan raderna på framför allt västsidan avskiljs av terrasser. I den utvidgade delen av kyrkogården söder om kyrkan återfinns gravvårdarna främst utmed kanterna. Här återfinns nära nog de enda gravvårdarna på hela kyrkogården som inte endast är vända mot kyrkan.

På kyrkans nordvästra sida finns ett litet område inom kvarter C med mindre, enkla gravstenar och små träkors. Antagligen utgör de rester av de gamla allmänna varven. Man får därför anta att de yttre varven på kyrkans nordsida från början varit ämnade för kronologisk beläggning av de Silvbergsbor som inte hade ekonomiska medel att köpa sig en egen gravrätt.

Gravvårdarnas utformning

På Silvbergs kyrkogård förekommer många typer av gravvårdar. Högre, äldre gravvårdar förekommer framför allt i varven närmast kyrkan. Sannolikt belades varven närmast kyrkan först. I dessa varv påträffas även kvarvarande sand- och grusgravar samt gravar med endast stenramen kvar. De innersta varven är idag belagda även med moderna gravvårdar, resultatet av att äldre gravrätter återlämnats och nya tillkommit på samma plats i senare tid. Som ovan nämnt finnes ett litet område med träkors och mycket små, enkelt utformade gravstenar. Dessa har från början troligen ingått i den allmänna linjen.

På kyrkogården finns därtill en hög förekomst av modernistiska (bredlåga, symmetriska) gravvårdar. Dessa är framför allt placerade i de bakre varven. Modernistiska gravvårdar finns även i hög utsträckning i ett mot bisättningshuset utdraget område i kvarter A.

Den äldsta gravvården är placerad i kvarter A och fanns från början vid S:t Nicolai kapell vid Östra Silvbergs gruva. Den är från 1821, tillhör bland andra en L. W. Arnberg och utgörs av en järngravvård; en urna på bred bas med omgärdande smidesstaket och grus.

Två högresta gravvårdar i granit i en gammal sand- eller grusgrav, som sedermera blivit planterad med gräsmatta. Gravvårdarna är tidstypiska för tiden kring sekelskiftet år 1900 och de nästföljande 20 åren. Det finns fortfarande en del likartade äldre gravvårdar bevarade runt om på kyrkogården. De flesta av gravvårdarna är emellertid tillkomna under den moderna epoken 1930-1980 och har en bredlåg form.

Till vänster syns en lanternin på en av kyrkogårdens lyktstolpar, utformad efter ritningar av Gösta Lilliemarck. Till höger syns kyrkobyggnadens norra entré och den grusade buffertzonen som finns mellan kyrkobyggnaden och gravområdet.

Till vänster syns en stensättning med natursten vid bisättningshuset från 1950-1951. Till höger kullerstensbelagd vattenavrinning vid kyrkobyggnaden.

Belysning

Kyrkogården är sparsamt upplyst med bara ett mindre antal ljuspunkter, strategiskt placerade. En upphöjd lykta är placerad just innanför kyrkogårdsentrén. Den består av ett åttkantigt lykthus av glas med ett litet kors på toppen. Glaslyktor är även placerade ovan kyrkans ingångar. Utöver den punktbelysningen upplyses kyrkofasaden av ett antal strålkastare, placerade nära granhäcken som omgärdar kyrkogården.

Gångvägar

Gångvägarna står, som allt annat på kyrkogården, i tydligt förhållande till centralpunkten; kyrkan. En bred grusgång leder besökarna från entrén upp mot den sydliga huvudentrén. Grusgången fortsätter sedan utmed kyrkans båda sidor och möts mittför nordentrén. På så sätt markerar de kyrkan ut mot gräsytorerna på kullen, där gravvårdarna står placerade. Mellan gravvårdarna är endast gräs, liksom i område E, den senaste tillkomna delen i sydväst, där minnes- och askgravlund är placerade. Gruset i gångarna är lätt rödaktigt, står som kontrast till den vita kyrkofasaden och minner om den vitriolhaltiga jord som på sina ställen finns i socknen.

I grusgången utefter kyrkans sidor finns ett par rännalar av gatsten nedgrävda. De är placerade mittför stuprörens utkast och leder regnvattnet vidare ner i gräset och utför kullens sidor.

Sittplatser och skötselstationer

Utefter kyrkofasaden finns ett antal träbänkar med smidessidor placerade, vilka passar fint ihop med järnräckena i entrétrapporna. Från sittplatserna har man god utsikt ut över kyrkogården och landskapet just bortanför. Sittbänkar finns även placerade innanför sydentrén samt i anslutning till minneslund och askgravplats.

Skötselstationerna är strategiskt placerade på kyrkogården. Station med vattenslang, kanna och vaser finns utefter kyrkans väst- respektive östfasad. En sådan station finns även på område E, nära minnes- och askgravlund, då placerad intill stammen på ett Innanför entrén mot granhäcken, till hälften dold bakom bisättingshusets sydfasad, står en avfallsstation med soptunnor placerad.

Träd och växtlighet

I kyrkogårdens södra gräns finns ett antal högväxta ekar placerade. Dessa utgör sydlig avgränsning mot bruks- och herrgårdsområdet. Ekar finns även planterade på kyrkogården, i område E, nedanför Frukullen. Andra högväxta träd omsluter också kyrkogården. Ett antal granar avskiljer kyrkogården från jordbruksmarken i öster och norr. Däribland finns även björkar och mot ån

I kyrkogårdens ytterkanter växer mängder av träd och annan grönska som inramar kyrkogården likt en lummig parkanläggning. Utformningen minner starkt om 1800-talets kyrkogårdsideal, då man ofta planterade kransar av lövträd kring kyrkogårdarna. Motiven för detta var ursprungligen hygieniska - man ansåg att träden renade luften från sjukdomar.

finns några sorter som trivs intill vatten, däribland al. Enstaka träd finns även på kyrkogårdens nordsida. Träden är dominerande på så sätt att de utgör fond åt kyrkogården, som hade man dragit ner skogslinjen från de omslutande bergen. Men bakom trädlinjen skymtar annat i dalen som är Grängshammar.

I anslutning till växtligheten på kyrkogården bör även omnämnas den trädallé som kantar den sammanbindande vägen mellan bruket och kyrkan, vilken i hög grad knyter an till kyrkogårdens utformning. Trädallén består idag av ett trettiotal små lindar, rytmiskt placerade utefter vägen. I dikeskanten växer vilda ängsblomster och i hagen mellan kyrkan och bruket, intill ån, går nötkreatur.

Granhäcken på syd, öst och delar av västsidan utgör också ett dominerande inslag. De spretiga barrklädda grenarna passar fint intill de högväxta träden, och bidrar till den inbäddade känslan.

På kyrkogårdens västsida finns flera stråk med vildvuxna gräspartier. Här

frodas timotej tillsammans med prästkragar och andra ängssorter under den tidiga sommaren, vilket bidrar till känslan av att befinna sig i en skogsbygd. Lika vildvuxet är gräset just utanför kyrkogården i slänterna ner mot ån.

Utöver dessa växtinslag är enstaka gravvårdar inneslutna av häckar eller planterade med buskar.

*Växtlighet i kyrkogårdens
utkant minner om dess
belägenhet i skogsbygd.*

Minneslund

Den lilla minneslunden är belägen i kyrkogårdens sydvästra hörn, mot ån och med granhäcken och tröskladan av slaggflis som fond. Den inramas av en välvd stensockel. I minneslunden finns en symmetriskt uppbyggd blomsterplantering, med högre spretiga växter, såsom ormbunkar, längre bak och låga perenner fram. Där tittar också några vilda arter, såsom midsommarblomster, upp under sommaren.

Askgravplatser

En plats för askgravar återfinns centralt placerad på kyrkogårdens sydvästra del, nedanför den artificiella kullen och framför minneslunden. Bland de högväxta träden slingrar sig en lund fram. Lundens kant av ett järnband, innanför vilket ligger grovt rödaktigt stenkross med symmetriskt utplacerade stenplattor. Stenplattorna utgörs av återanvända gravstenar och får alltefterstom järnplaketter med de gravsattas namn. Stenplattorna återfinns på var sida om den slingrande lundformationen. I mitten, mellan plattorna, finns utrymme att ställa blomvaser och ljus.

Järnbandet, järnplattorna och det rödaktiga gruset anknyter fint till den Silvbergska brukshistorien. Den slingrande formen gör sig särskilt bra bland de oregelbundet placerade, högväxta träd som dominerar den grönska vilken utgör område E.

Intill askgravplatserna finns en svart ljushållare placerad. Ljushållaren är gjord av plåt och utförd som en ek, med stora eklöv som alla undertill håller varsin glaskupa och en liten plåt för ett gravljus.

Viktiga siktlinjer

Kyrkogårdens och kyrkans placering och läge är i hög grad resultatet av en arkitektonisk tanke. Genom den allékantade vägen från bruket och upp mot kyrkans entré knyts kanske de två viktigaste funktionerna i lokalsamhället under det tidiga 1800-talet samman. Bruket som står för det världsliga och kyrkan som står för det himmelska. Bruket på vardagarna och kyrkan på söndagarna, sammanknutna. En cirkel i Silverringens mitt. Från kyrkan och kyrkogårdens södra del ser man herrgården och bruket, med jordbrukslandskapet däremellan. Det innebär att man därtill har god sikt över flera av de byggnader som kan sägas, i någon mån, vara syskonbyggnader till den säregna slaggfliskyrkan. Mellan de högväxta ekarna går att se kolhuset borta vid bruket, ladugården intill landsvägen och tröskladan bredvid kyrkogården: några exempel på av Olof Forsgren uppförda byggnader av lika utförande som den åttkantiga kyrkan. Höga (ekonomi)byggnader med slaggflismurar och kalkputsade träbjälkar.

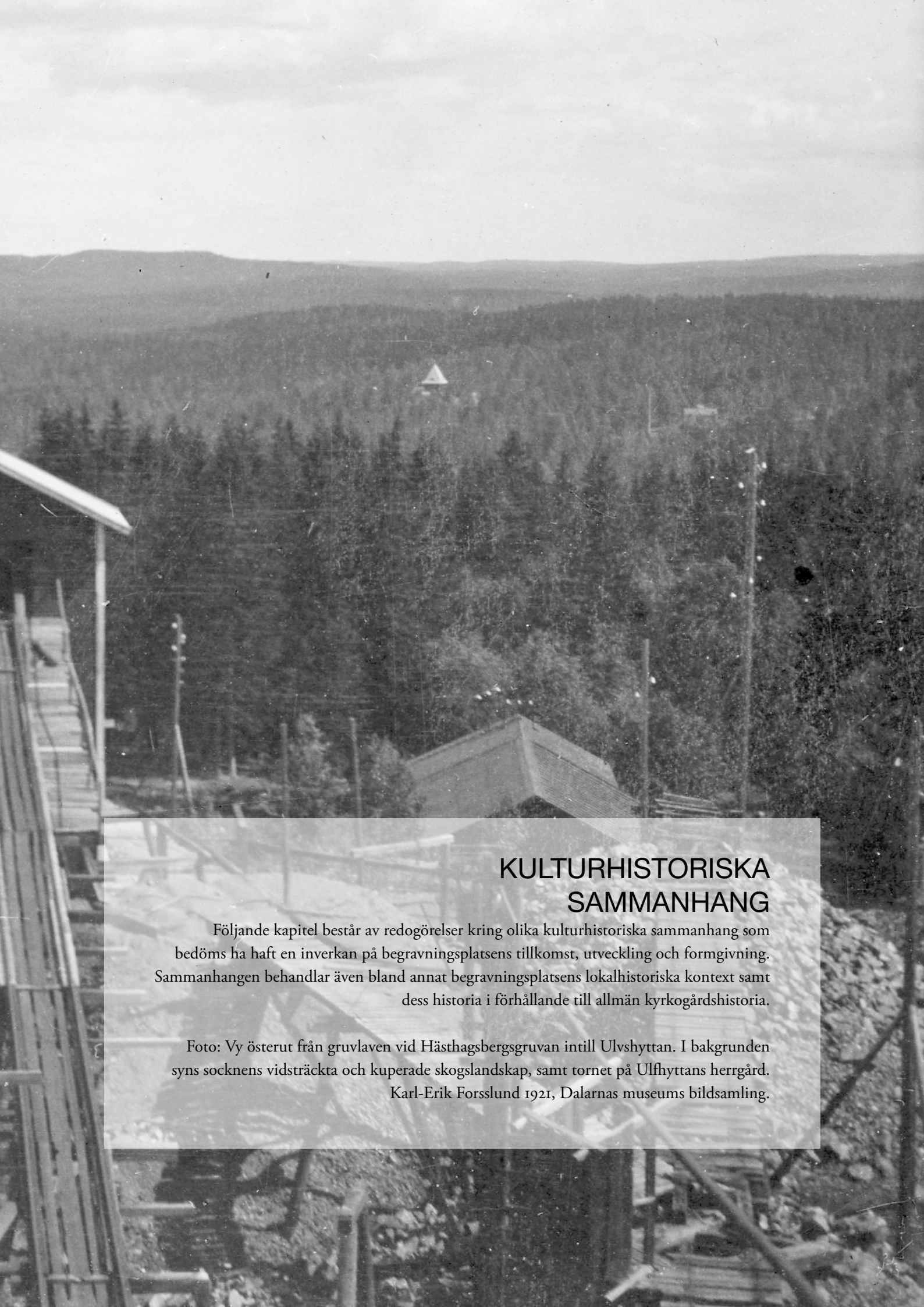

Till vänster, askgravplatser i område E, på kyrkogårdens sydvästra del. Till höger, minneslund med ljusbärare i plåt formad som en ek.

Ovan, siktlinje söderut, längs den raka vägen mot Grängshammar. Till vänster i bilden syns Gösta Lilliemarcks bösättningshus och till höger några av de ekar som är planerade vid kyrkogårdens rand.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat begravningsplatsens lokalhistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Foto: Vy österut från gruvlaven vid Hästhagsbergsgruvan intill Ulvshyttan. I bakgrunden syns socknens vidsträckta och kuperade skogslandskap, samt tornet på Ulfhyttans herrgård.
Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

HISTORISK KRONOLOGI

<i>Tid</i>	<i>Händelse</i>
1400-talets slut	Silvbergs socken bildades genom utbrytning ur Tuna socken. Östra Silvberg är känt sedan 1300-talet. Under 1300- eller 1400-talet uppfördes ett kapell vid gruvan i Östra Silvberg. Kapellet gavs namnet Sankt Nicolai men revs 1854 efter att det hade sålts på auktion.
1627	Socknen uppgick åter i Tuna socken som kapellförsamling.
1834	Silvbergs kyrka med kyrkogård uppfördes intill bruket i Grängshammar. På äldre kartmaterial över Grängshammar avbildas kyrkogården som ett helt runt område kring kyrkobyggnaden, som vidare omgärdas av ett inhägnat grönområde.
1862	I samband med kommunreformen övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Silvbergs församling och ansvaret för de borgerliga frågorna till Silvbergs landskommun.
1868	Silvbergs socken utbröts åter ur Tuna församling. I jordeboken låg dock Silvbergs socken under Stora Tuna socken fram till det formella beslutet, vilket fattades först 1888.
1946-1950	Kyrkogården utvidgades åt sydväst med nuvarande kvarter E, sannolikt efter ritningar från Gösta Lilliemarck som var biträdande länsarkitekt i Kopparbergs län. Planer framtogs även för en utvidgning åt öster, men dessa förefaller inte ha genomförts. I samband med arbetena förmodas även den äldre kyrkogården ha tillrättalagts något. Vid tiden för arbetena beskrevs den befintliga äldre kyrkogården som närmast fullbelagd.
1947	Kring 1947 inom ritningar för utformning av nya järngrindar till kyrkogården. Utformningen på ritningarna samstämmer endast delvis med de grindar som idag finns vid kyrkogårdens södra ingång. Det är dock troligt att de nuvarande grindarna tillkom kring 1940-talets slut.
1950-1951	Kyrkogårdens oktagonformade bisättningskapell uppfördes efter ritningar av Gösta Lilliemarck. Entreprenör var Tore Axelsson i Hedemora. Lilliemarck ritade även 1950 de lyktor och stolpar för utomhusbelysning som finns utanför bisättningskapellet, samt även takkronorna inuti. Armaturlerna samt »lågan« på bisättningskapellets tak föreslogs tillverkas av en skicklig konsthantverkare i Falun.
1952	Landskommunen inkorporerades i Gustafs landskommun.
1971	Gustafs landskommun uppgick i Sätters kommun.
2010	Församlingen uppgick i Säterbygdens församling.

Utsikt mot Silobergs kyrka från Rosenlund, vid den östra anfarten till Grängshammar. Den vita kyrkobyggnaden byggd av slaggstensflis 1834 har ett markerat läge i landskapet, vid Grängens södra strand och mellan två höglänta bergskammar i nordväst respektive sydöst. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

SOCKENBESKRIVNING OCH HISTORIK

Administrativ historia

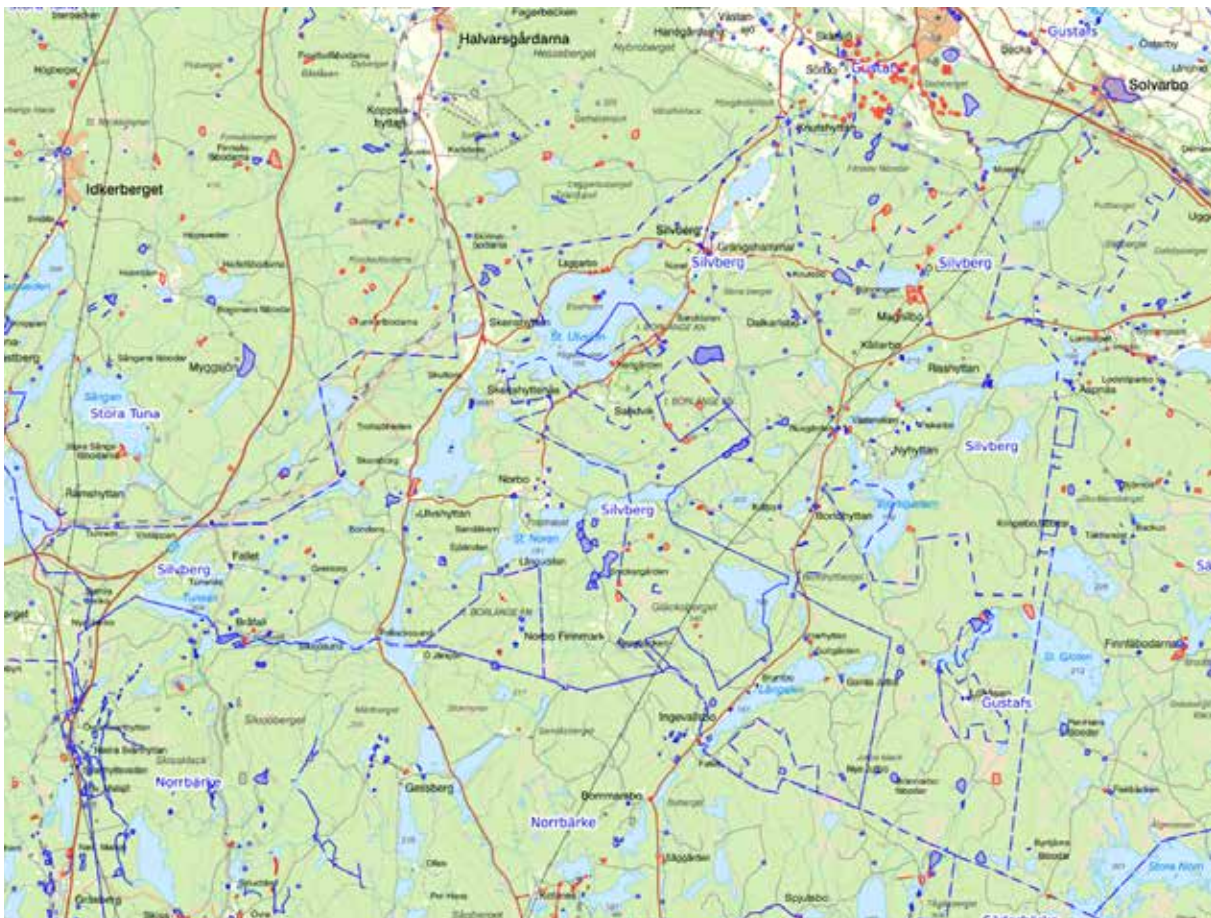
Silvbergs socken bildades redan under 1400-talets slut, då genom utbrytning ur Tuna socken. År 1627 uppgick Silvberg åter i Tuna socken, men då som kapellförsamlingen St: Nikolaus. På 1860-talet utbröts Silvberg återigen ur Stora Tuna för att bli en egen jordebokssocken. Vid kommunreformen 1862 övergick ansvaret för de kyrkliga frågorna till Silvbergs församling och de borgerliga frågorna till Silvbergs landskommun. Ett drygt sekel senare, 1952, inkorporerades landskommunen i Gustafs landskommun, vilken från och med 1971 ingår i Sätters kommun. Silvbergs församling uppgick år 2010 i Säterbygdens församling tillsammans med församlingarna i Säter, Gustafs och Stora Skedvi.

Översiktlig topografi

Silvbergs socken är belägen i ett kuperat och skogigt område mellan Stora Tuna, Gustafs, Sätters och Norrbärke socknar – mitt i Dalabergslagen. Längst norrut angränsar socknen mot Tunaslätten och byn Knutshyttan. Här finns Grängshammarsåns utlopp ur Grängen, med gamla hyttområden och en lämning från en kvarn. Kring Grängen, som ligger inkilad mellan höglänta och skogiga berg både i nordväst och sydöst, finns fortfarande öppen och hävdad odlingsmark. Grängen ligger nedströms och norr om Stora Ulvsjön, och sammanbinds med densamma genom Halldammen och Smeddammen. Mellan Smeddammen och Grängen ligger Grängshammar och sockenkyrkan, vars kyrkogård denna rapport handlar om. Grängshammar med sitt forna

Tackjärnshyttan i Ulvshyttan nedströms masugnen (till vänster i bilden). Till höger syns bland annat arbetarbo-städer till järnverket. Foto: Albin Andersson, Dalarnas museums bildsamling.

Karta över Silvbergs socken med sockengränser utritade. Källa: Riksantikvarieämbetet, Fornsök.

stångjärnsbruk var socknens centrum från åtminstone 1620-talet fram tills cirka 1880-talets mitt.

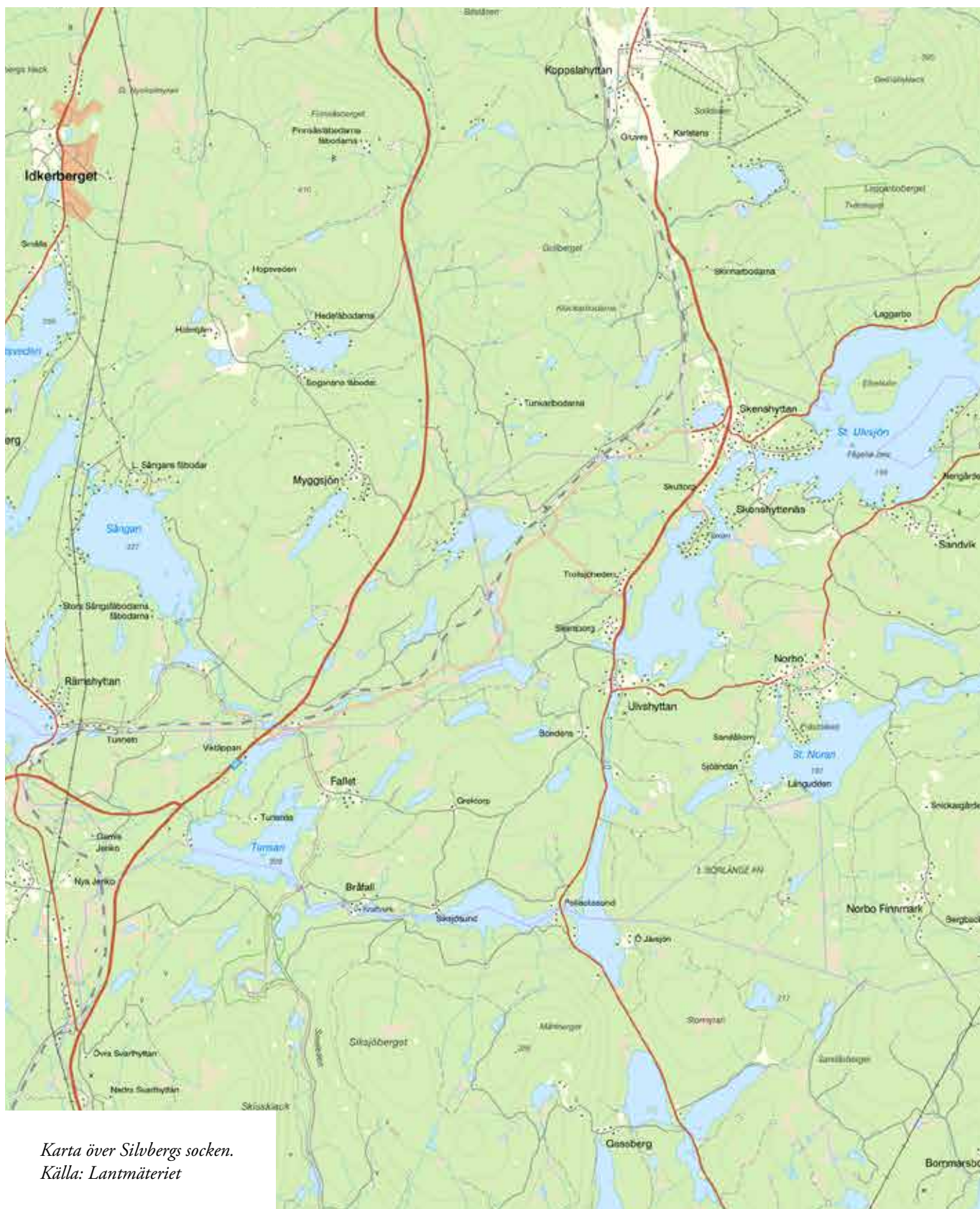
Stora Ulvsjön sammanbinds med Lilla Ulvsjön via ett smalt sund i väster. Kring sundet ligger Skenshyttan och Skenshyttanäs, en ganska stor by som framför allt under 1900-talets senare hälft förtätats med många fritidshus kring Ulvsjöarnas stränder. Söder om Skenshyttan, på Flaxan, finns ett övergivet kalkbrott samt lämningar av en kalkugn. Vid Lilla Ulvsjöns södra strand ligger Ulvshyttan med Hästhagbergsgruvan i väster. I Ulvshyttan fanns en masugn där man tillverkade tackjärn för smide på bruket i Grängshammar. Under det sena 1800-talet upphörde tillverkningen av stångjärn i Grängshammar, varvid socknens ekonomiska centrum blev Ulvshyttan med bibehållen tillverkning av tackjärn. Cirka två och en halv kilometer nordväst om Ulvshyttan ligger Skräcka, där en järnvägsstation förut funnits.

Söder om Skräcka och Ulvshyttan finns skogsområden med gamla gruvplatser, övergivna fåbodställen samt skogsbyarna Fallet och Bråfall. Den senare en gammal hyttplats mellan Fåbodsjön och Hemsjön, där det även funnits en större gruva. Österut från Ulvshyttan ligger Norbo, som är en av socknens större byar. Förut var stora ytor omkring by och söderut mot sjön Stora

Noran öppna och hävdade, men idag har många av de gamla odlings- och slättermarkerna vuxit igen. Söder om Stora Noran, på Gläcksbergets västra sluttning, ligger Norbo Finnmark, som koloniserades av nybyggare från nuvarande Finland sannolikt under 1600-talet. Möjligen kom nybyggarna från Savolax, och kanske var de liksom många andra finska nybyggare som kom till Mellansverige under perioden experter på svedjebruk. En annan plats i socknen som är omtalat skogsfinsk är Lövåsen, som ligger på en ås avlägset i socknens sydöstra del.

I socknens östra delar kring sjöarna Långalen, Bondhyttsjön, Björkljustern, Stensjön, Övre Risshyttesjön och Källarbosjön finns byarna Ingevallsbo, Bondhyttan, Nyhyttan, Fiskarbo, Risshyttan och Källarbo, alla med gamla hyttlämningar som vittnar om bondebergsmännens järnframställning i äldre tider. Det finns även en mångfald med gruvlämningar och hyttlämningar utan kvarvarande annan bebyggelse. I socknens nordöstra delar ligger skogsbyarna Dalkarlsbo, Magnilbo och Rönningen, samt den sedan länge övergivna Östra Silvbergs gruva invid Silvbergssjön.

I synnerhet i socknens sydöstra delar finns »öar« med ägoitor under Stora Tuna och Gustafs socknar. Dessa förefaller i de flesta fall omfatta skogsmark kring gamla fåbodställen under byar i Gustafs- och Stora Tuna socknar. Möjligen är uppdelningen av mark mellan Gustafs, Silvberg och Stora Tuna ett spår av storskiftet i dessa tre socknar, då tidigare obestämd sockenallmänning och fåbodmark fick fastställda gränser. Att fåbodställen tillhörande Gustafs- och Stora Tuna socknar överhuvudtaget etablerades runtomkring i Silvberg sammanhör troligen med att både Gustafs och Silvberg under historien sammanhängt med Stora Tuna. Det administrativa landskapet bär stora likheter med gränslandskapet mellan Bjursås och Leksands socknar, där likartade »öar« med mark tillhörande Bjursås finns inkilade i Leksands socken.

Slappvarp i Östra Silvberg. Vid skogsdungen till höger i bilden ligger en ödekyrkogård vid platsen där Sankt Nicolai kapell en gång låg. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Gruvor, hyttor och hamrar

I Silvbergsskogarna gömmer sig ett stort antal gruvhål och hyttplatser, sedan länge övergivna. I socknen har så många som 65 gruvor funnits, och flera av dessa var aktiva långt in på 1900-talet. Vid sidan av silverfyndigheten i Östra Silvberg, som gett upphov till socknens namn, har man även brutit järn, bly, koppar och zink.² De äldsta gruvorna och hyttplatserna är rester från en period i vår historia då industrin var, med våra mått, småskalig och lokal men för nationen livsnödvändig. Medlen som bidrog till Sveriges krigsframgångar under 1600-talets regenter utvanns ur Bergslagens gruvor. Stora Kopparberget i Falun stod under 1600-talet för två tredjedelar av världens kopparproduktion. Från berggrunden utvanns med stor möda järn och ädelmetaller ur underjordiska ådror. Kopparn och järnet exporterades och nationsgränserna vidgades. En viktig del i landvinningen var nationens förmåga att förse sig med krigsmateriel, och i den processen spelade järnframställningen en nyckelroll. Människor inflyttade till gruv- och hyttssamhällen från andra delar av landet för att skaffa sig arbete.

2

Dicander, 1997, s.5 ff.

Östra Silvbergs gruva och ädelmetaller

De äldsta källorna anger Östra Silvberg som en av de första gruvorna i området. Östra Silvberg är beläget en knapp halvmil öster om Grängshammar och där finns gruvor och skärningar som bröts under medeltiden. Bergsmännen i Östra Silvberg lär ha blivit ordentligt förmögna. Antagligen var det en av dem som anlade *Grängeshyttan*, sedermera Grängshammar, i syfte att förädla silvret. Den valda platsen är strategiskt belägen mellan sjöarna Stora Ulven och Grängen, för att nyttja vattenkraften för hyttdriften. När silverfyndigheten sinade, redan under 1580-talet, lades gruvan i Östra Silvberg i träda. Senare uppfördes ett rödfärgsverk där.³ Silverbrytningen upptogs sedermera i ett gruvhålen en halvmil därifrån, Bovalls silvergubor. I Lobergets gruva tog man upp silver ända fram till 1660-talet. Därefter började man uppta koppar.⁴ På malmfältet i Skenshyttan, intill Ulfsjön, bröts blyglans och zinkblende. Den senare användes för tillverkning av mässing. I Skenshyttan fanns ett gallmejsverk för framställning av mässing under en kort period, fram till 1750-talet.

Vattenfylld skärning vid ett av gruvhålen i Östra Silvberg. Idag står vattennivån i gruvhålen betydligt högre. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

3 Gustafsson, 1986, s.33

4 Gustafsson, 1986

*Bråfallsgruvans lave i trä.
Foto: Karl-Erik Forsslund
1921, Dalarnas museums
bildsamling.*

Järnframställning, hyttor och bruk

När ädelmetallfyndigheterna började sina kring och i synnerhet från 1600-talets början inleddes istället en jakt efter järnmalmstråk runt om i socknen. Det visade sig att stråken var tunnare än på många andra platser. Tack vare att järnet höll hög och god kvalitet kom dock järnbrytningen snabbt att ta fart. Malmen hade mycket låga halter av fosfor, vilket gav ett mjukt och smidigt järn. Det i sin tur möjliggjorde framställning av plåt, vid tiden ett mycket ovanligt och dyrbart material. Ett antal nya gruvor upptogs från och med 1600-talet och framåt. Till dessa hörde Hästhagsbergs gruvorna år 1797, Bråfallsgruvan med Bråfalls hyttmyrgruva år 1804 samt Norshyttegruvorna även de år 1804.

Flera av socknens bruk anlades redan på 1600-talet eller tidigare. Som exempel har vi Ulvshyttans bruk, som omnämndes första gången 1635, då Kopparbergslagens ståthållare Peter Kruse köpte mark och uppförde en hytta samt två hammarsmedjor.⁵ Bruksverksamheten kring Ulvshyttan var aktiv i perioder sedan dess, fram tills andra världskrigets början, då bruket lades

ner. Den sista ägaren av bruket vid Ulvshyttan var *Wikmanshytte bruks AB*.⁶ Malmen som bearbetades vid Ulvshyttan hämtades bland annat från Laggargubbsgruvan som öppnade år 1893, Myrgruvan som öppnade år 1896 samt Tallskogsgruvan som öppnade år 1897. Utöver malmtillförsel från insocknes gruvor förädlades även i Ulvshyttan malm från Gräsbergs gruvfält i Norrbärke socken, samt malm från ett antal gruvor i Ludvika, Stora Tuna och Vika socknar.⁷

Till vänster, gamla smedjan i Grängshammar, till höger en ruin av en smedja. Byggnaden till vänster användes under 1920-talet som såg. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Grängshammar

Den äldsta skriftliga källa som omnämner Grängshammars bruk är från 1473. Då köptes den då öde *Grängeshyttan* av Ingald Nilsson i Gruvkarlby i Stora Tuna socken. I den sitt tidigaste skeende nyttjades hyttan för produktion av tackjärn och verksamheten sköttes av bondebergsmän. År 1624 övertogs verksamheten av landshövdingen Petter Kruse och i samband med detta lät han uppföra en ny hammarsmedja med tre hammare, såg samt mjölkvarn. I sam-

⁶ Silvbergs hembygdsförening, 1989, s.2

⁷ Gustafsson, 1986, s.33

band med att Kruse tog över bytte platsen namn till Grängshammar.⁸

Det finns här skäl att uppehålla sig något vid platsens namn. Som prosten och kyrkoherden i Stora Tuna Magnus Abraham Sahlstedt skriver i sin omfattande redogörelse för Tunabygden Stora Tuna i Dahlom och bergom minnesdöme 1743:

»Bonings orten och Herre sätet har fardom warit ett blott Hyttstelle, så thet hetat Grängshyttan eller Grängsta, men sedermera til hamarwerck förwandlat och til plåtsmidie i börjone inrettadt, samt sedermera til stångjärnssmide af twenne härdars tilwerkning nyttiat.» Sahlstedt, 1955, s.83-85

Vanligen användes hyttor till produktion av tackjärn, vilket var ett tidigt steg i förädlingsprocessen för järnmalm. Tackjärn, eller *råjärn* som det även ibland kallas, hade en kolhalt över 4 % och var därför för sprött för att smidas, valsas eller hädas. För att tackjärnet skulle bli användbart behövdes ytterligare förädling genom så kallad *färskning*. Färskningen syftade till att sänka kolhalten på järnet. Efter färskningen kunde järnet valsas eller smidas till långa stänger i en *stångjärnshammare*, likt de som inrättades av Petter Kruse på Grängshammar. Stångjärnshammaren kunde även nyttjas i ett tidigt skede av järnframställningsprocessen för att pressa ut kol och slagg från nyligen färskat järn. För att kunna driva en stångjärnshammare krävdes stora mängder bränsle i form av kol, samt vattenkraft för hammarens kontinuerliga drift.⁹

Petter Kruses etablering av hammare i Grängshammar var en del i en större förändring av bergslagsområdena som inträffade under 1600-talet. Under denna period skedde en mer tydlig uppdelning av järnframställningsprocessens olika moment till olika grupper och platser. Bondebergsmännen fortsatte oftast att syssla med tackjärnsframställning i hyttor runt om i landskapet. Stångjärnssmidet kom däremot att förläggas till strategiskt placerade bruk i stil med Grängshammar. Sannolikt var uppdelningen en ansats till att få en jämn tillgång på skog för bränsleändamål i de olika processtegen. De nya bruken ägdes och drevs vanligen av högreståndspersoner eller *ofrälse ståndspersoner* i likhet med Petter Kruse, som började sin karriär som köpman men sedan i turordning kom att bli landshövding, ståthållare över Kopparbergslagen med dess län samt Tuna socken, och slutligen hövding över Dalarna med säte på Sätters kungsgård, där han avled 1645, då adlad Krusebiörn.¹⁰

En nyckel till Petter Kruses framgångar vid Grängshammar var generösa privilegier utfärdade av Gustaf II Adolf, som tillät Kruse åtta skattefria år på Grängshytte järnbruk »att tillverka vad som helst undantaget stycken«. Därvid kunde smedjor för framställning av plåt inrättas, något som var tekniskt svårt och därmed sällsynt. Den låga svavelhalten i Silvbergsjärnet gjorde råvaran seg

8 Kåks, 2019, s.17

9 Ärnäck, 2021, s.8-10

10 Kåks, 2019, s.17

och mjuk, vilken därför lämpade sig särskilt väl för plåttillverkning. Under 1600-talets första hälft tillkom även på Kruses initiativ hyttor med masugnar i Bråfall, Ålshyttan (sannolikt Ulvshyttan) och Norshyttan. Hyttorna ställdes under tysk och vallonsk ledning, vilket sannolikt medförde att ny teknisk kunskap avseende järnframställning kunde introduceras runt om i socknen.¹¹

¹¹ Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s.15 ff.

*Flygfotografi över Grängs-
hammar taget 1958, från
sydväst. I förgrunden syns
Smeddammen och längst
bort i bilden Grängen. Foto:
AB Flygtrafik, Dalarnas
museums bildsamling.*

*Kolhus i Grängshammar
uppfört 1834 under Olof
Forsgrens tid som disponent.
Foto: Karl-Erik Forsslund
1921, Dalarnas museums
bildsamling.*

Grängshammar under 1700-talet

Under 1700-talet ägdes och styrdes Grängshammars bruk av familjen Silfverstråhle, som lät bedriva stångjärnssmide vid fyra härdar och med två hamrar. Bruket blev i familjen Silfverstråhles ägo genom ett giftermål mellan Catharina Utterclou och assessor Isak Enander, adlad Silfverstråhle. Ett par generationer senare föll bruket i händerna på major Carl Silfverstråhle, som varit särskilt betydande för brukets utveckling under 1700-talet. Han tillhörde en ny generation av brukspatroner som kom att bosätta sig på bruken och ha ett betydande personligt engagemang i driften. Under 1700-talet gick bruket mycket bra, och ledde bland annat till att man kunde investera i diverse byggprojekt på brukets herrgård.¹² Mer information om brukets äldre historia finns bland annat i *Grängshammars engelska park, historik och vårdprogram 2019* av Helena Kåks, samt i *Berättelser från Grängshammar* av Gunnar Dicander, Astrid Möller och Erik Reyier (red) från 1999.

Olof Forsgrens tid på Grängshammar

1816 inleddes en ny epok i Grängshammars historia. Carl Silfverstråhle sålde då Grängshammars bruk till änkefrun Maria Kristina Bucht, lagman Jean Noréus samt löjtnant-mechanicus Olof Forsgren. Den sistnämnda kom att spela en alldeles särskild roll för Grängshammars utveckling, likväl som för Silvbergs kyrka.¹³

¹² Kåks, 2019, s.19 ff.

¹³ Dicander, Möller & Reyier (red), 1999, s. 14

Olof Forsgren föddes i Älvkarleby 1774 och påvisade tidigt ett intresse och en talang för mekanik och konstruktion. Han började sin karriär som bokhållare vid Forsbacka bruk i Valbo, samt som inspektör vid Klosters bruk i Dala-Husby. På Forsbacka konstruerade han som tjugooåring en avancerad dammanläggning, vilket gav honom möjlighet att göra ett flertal studieresor till olika järnbruk i Dalarna, Gävleborg, Södermanland och Uppland. Under 1800-talets första decennium fick han en rad konstruktionsuppdrag på bruk runtom i Dalarna och Gävleborg. Han ritade bland annat en stångjärnsmedja till Högbo bruk och inrättade även blåsmaskiner vid bruken i Larsbo, Stjernsund och Mackmyra. 1814 fick han så i uppdrag att konstruera en bro över Dalälven i Älvkarleby. Den så kallade Älvkarlebybron, eller Karl XIII:s bro, stod färdig 1816.¹⁴

Genom köpet av Grängshammar 1816 kom Forsgren att bli dess disponent. Här kunde han nu förverkliga sina moderna idéer avseende industriellt smide. År 1822 färdigställdes en stor hammarsmedja, vid vilken fyra härdar togs i bruk. Här praktiserades först det sedan 1600-talet så brukliga tysksmidet, men på 1840-talet började man istället använda sig av Lancashiremetoden. År 1827 uppfördes en knipp- och spikhammarsmedja, vilken kom att tillverka 3,4 ton spik varje år.

Sedan 1790-talet togs tackjärnet från Ulvshyttan och för att underlätta transporterna därifrån till Grängshammar lät Forsgren konstruera en kanal mellan Stora Ulfsjön och Damtjärnen. Kanalen, som byggdes 1820, försågs med två slussar och var 270 meter lång. Pråmarna som gick därigenom lastades med 8,5 ton tackjärn åt gången. Intill nedre slussen, vid Smeddammen, låg vid tiden en såg som även den tillhörde bruket.

1834 uppfördes ett storskaligt kolhus av slaggtegel, liksom en brukslänga med arbetarbostäder. 1834 påbörjades även uppförandet av en ny kyrka, Silvbergs kyrka, även den ritad och konstruerad av Olof Forsgren. Här kom ingenjören och disponenten även att få sin sista vila, då han avled 1862.¹⁵ Forsgren utvecklade under sin tid på Grängshammar en metod för att bygga med slaggfliis, som var en restprodukt för järnframställningen. De ovannämnda arbetarbostäderna, ett magasin, en trösklada samt även Silvbergs kyrka byggdes med denna metod.¹⁶

Smedjebackens valsverk

År 1855 beslöt ägarna till de fyra stora bruken Nyhammar i Grangärde, Hagge och Morgårdshammar i Norrbärke samt Grängshammar i Stora Tuna att i Smedjebacken uppföra ett gemensamt valsverk för stång- och finjärnstillverkning. Beslutet ansågs mycket vågat då sådana valsverk ännu var få till antalet

¹⁴ Internet 1, om Olof Forsgren

¹⁵ Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s.15 ff.

¹⁶ Kåks, 2019, s.18

i Sverige. Anläggningen i Smedjebacken skulle även komma att planeras i en storlek och skala som ej tidigare förekommit i Sverige. En av pådrivarna för valsverkets bildning var Olof Forsgren på Grängshammar, vilken trettio år tidigare sett till att bygga ut och förbättra vägsträckningen mellan Grängshammar och Smedjebacken.

Valet av Smedjebacken var särskilt fördelaktigt med tanke på Strömsholms kanal. Det färdiga bergslagsjärnet transporterades via kanalen ut i Mälaren för att omlastas vid Västerås och Stockholms hamnar. Valsverket gick mycket bra och utbyggdes succesivt under 1800-talets andra halva. 1859 beviljades man ett lån om 100 000 riksdaler för att uppföra en verkstad för tillverkning av järnvägsräls. Järnet, som forslades via de fyra ägande bruken, kom därav att användas i tillverkningen av tusentals skenor som nedlades runt om i Sverige för järnvägens utbyggnad, ett samhällsprojekt av enorma proportioner. Bland annat användes räls av sådant järn för utbyggnaden av Vessman-Barkens smalspåriga järnväg samt i byggnationen av Gävle-Dalabanan.

Ulfshytte Jernverks AB

Efter det fransk-tyska krigets slut 1871 inträdde högkonjunktur och efterfrågan på järn blev stor i omvärlden. På Grängshammars bruk med sammanhørende Ulfshyttans järnverk kom man att satsa på ny teknologi och valde att uppföra ett så kallat Bessemerverk, med vilket det gick att fårska tackjärn till så kallat götjärn utan bränsletillförsel. Denna anläggning kom att förläggas till Ulvshyttan istället för Grängshammar, dels eftersom den då hamnade i omedelbar närhet till bolagets masugn, dels eftersom den planerade *Bergslagernas järnväg* var under uppbyggnad och skulle komma att placera Ulvshyttan i mer eller mindre direkt kontakt med Göteborgs och Gävles hamnar.¹⁷ I samband med nysatsningarna valde man att ombilda den gamla bruksegendomen med Grängshammar och Ulfshyttan till ett aktiebolag, med salubrev utfärdat första januari 1873 under namnet *Grängshammars Aktiebolag*. Bolagets säte blev Grängshammar.¹⁸

Det nya Bessemerverket stod färdigt 1873, men fick snart konkurrens av en liknande anläggning i Domnarvets Jernverk, som anlades 1872–1878. Verksamheten i Ulvshyttan övergick därför mot 1800-talets slut till att i huvudsak omfatta export av högkvalitativt tackjärn till England, där det omvandlades till högkvalitativt stål genom den så kallade Martinprocessen. Efter järnvägens tillkomst kördes allt järn på väg cirka 3,6 kilometer till Skräcka station. Kring sekelskiftet år 1900 valde man dock att istället bygga en linbana på timmerbockar. Lasten skickades från bruket till järnvägsstationen i korg- eller baljformade kärl, högt uppe i luften.¹⁹

¹⁷ Sahlin, 1904, s.70 ff.

¹⁸ Sahlin, 1904, s.76

¹⁹ Sahlin, 1904, s.70 ff.

Det tidiga 1870-talets uppsving och storsatsningar följdes av ett stort bakslag, då priset på stångjärn under andra hälften av samma decennium sjönk med två tredjedelar.²⁰ Vid Grängshammars bruk upphörde därför stångjärns- och knippsmidet 1877. Några år senare, 1883, avled bolagets disponent August Wigert. Konjunkturerna svängde fortsatt nedåt, och vid 1886 års stämma beslöt man att sälja bolagets egendom och begära upplösning. Några engagerade aktieägare valde dock att fortsätta bedriva arbete för bolagets överlevnad, och 1887 återbildades därför bolaget genom rekonstruktion som Ulfshytte Järnverks Aktiebolag. Till följd av detta övertogs och flyttades all kvarvarande järnrelaterad verksamhet till Ulvshyttan. På Grängshammar bedrevs dock

*Hytta med masugn vid järnverket i Ulvshyttan 1949.
Källa: AB flygtrafik, Dalarnas museums bildarkiv.*

20 Sahlin, 1904, s.77

Ulfshytte Herrgård.

Ulfshyttans herrgård, uppförd kring sekelskiftet år 1900 till följd av att brukets verksamhet i huvudsak flyttade från Grängshammar till Ulfshyttan under det sena 1800-talet. På bilden syns herrgården 1949, innan en renovering då bland annat fönsterluckor, drakornament och det skivtäckta plåttaket togs bort. Källa: AB flygtrafik/O Liljeqvists Konstförlag, Dalarnas museums bildarkiv.

även i fortsättningen jordbruk. År 1898 sålde Ulfshytte Järnverks Aktiebolag sina andelar i Smedjebackens valsverk till de övriga ägarna. Detta efter att man inte längre hade behov av ett valsverk. Järnverket hade som nämnt i huvudsak kommit att inrikta sig på tillverkning av högkvalitativt tackjärn för exportändamål. En sådan specialisering var sannolikt nödvändig för att klara av den ökade konkurrens som inträffade särskilt från och med 1860-talet, och inte minst till följd av anläggandet av »storbruk» likt Domnarvets Jernverk. Ulfshyttans bruk köptes av Wikmanshytte Bruks AB 1937, och järnframställningen upphörde 1939. Därefter omlades anläggningen till produktion av slig (finkrossad malm).²¹ Den herrgård som byggdes i Ulfshyttan kring sekelskiftet år 1900, till följd av att verksamheten i huvudsak flyttats från Grängshammar, kom senare att nyttjas som semesterhem för Stockholms Enskilda bank, som var en av huvudmännen inom Wikmanshytte Bruks AB.²²

Tallbottengruvan var den sista som bröts i Silvbergs socken, innan gruvdriften slutligen upphörde 1966.²³

²¹ Rydberg, 1992, s.198 ff., Andersson, Margareta, Lind, Olle & Hilborn, Pia, 2009

²² Sahlberg, 1968, s. 55

²³ Dicander, 1976, s.80

Jord- och skogsbruk i Silvbergs socken

I Silvbergs socken var jordbruket framför allt inriktat mot boskapsskötsel och mjölkproduktion, och djurhållning med skogsbete var en viktig inkomstkälla för många långt in på 1900-talet. I exempelvis Skenshyttan fanns i slutet av 1940-talet 24 leverantörer av mjölk. Totalt fanns omkring 70 kor i byn, varav samtliga gick på skogsbete.²⁴ Från Dalkarlsbo berättades att man i äldre tider hade 4–5 kor per gård samt någon kalv, höns, en gris och en häst.²⁵ Vid sidan av djurhållningen bedrev många sockenbor skogsbruk i form av bland annat kolning och flottning av virke till sågverket i Ulvshyttan. Skogsarbetet var i hög utsträckning säsonsberoende och skedde under perioder av året.²⁶ På så vis gick det att kombinera med annat jordbruk. Djurhållningen minskade dock på det stora hela och mot 1970-talet fanns endast fyra jordbrukare med djur kvar i hela socknen. På Grängshammar fanns dock vid tillfället omkring 150 djur.²⁷

Kolningen

Skogskolningen var omfattande och spelade en viktig roll i metallindustrin där man förbrukade mycket kol. Stål framtagen i eldar med träkol befanns vara av mycket hög kvalitet och togs fram ända till tiden efter andra världskriget. I Bergslagen, där en stor del av metallindustrin var förlagd, fanns därför ett stort behov av jordbrukare och torpare som kunde producera träkol. Under 1800-talets senare del hade de flesta överlevande bruk kolartorpare och jordbrukare med leveransplikt. Detta medförde att stora skogsarealer avverkades, men det hade också varit realiteten för skogarna kring gruvor, hyttor och smedjor i århundraden.²⁸ På byarna runtomkring i Silvbergs socken bedrevs mer eller mindre omfattande kolning med milor. Kolningsarbetet kunde bedrivas under hösten och vintern fram tills jul.

Skogsbruk

Även annat skogsbruk så som timmerhuggning och massavedshuggning sysselsatte förut många arbetare i skogarna runt om i Silvberg. Det fanns en utbyggd sågverksindustri vid Malmviken-Skaraborg i Ulvshyttan, där en ny ångsåg etablerades omkring 1915. Till sågen kördes och flottades timmer från Grängshammar, Bondhyttan och Bråfallsbevakningarna. Även i Norbo fanns ett sågverk. I och med motorredskapens intåg minskade behovet av arbetskraft i skogen drastiskt.²⁹ Även sågverksindustrin drabbades negativt och sågverket i Ulvshyttan lades ned åren 1956–1959.³⁰

24 Engström, 1992, s.36

25 Dicander, 1985, s.58

26 Engström, 1992, s.35 ff.

27 Dicander, 1976, s.80

28 Internet 2, om kolning

29 Silvbergs hembygdsförening, 1989, s.3

30 Silvbergs hembygdsförening, 1989, s. 93 ff.

Kolarkoja i Svartbacken, Tunsan. De kolarkojor som förut fanns runt om i socknen nyttjades vid vaktning av kolmilor. Tillgången på kol var avgörande för järnframställningen och en viktig bisyssla bland annat för socknens bönder. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Andra verksamheter

Under 1900-talet avtog bergsbrukets betydelse succesivt genom strukturrationaliseringar och sinande malmfyndigheter. Även skogsbruket rationaliserades genom ökad användning av motorredskap. Efter 1900-talets mitt flyttade därför en stor andel av Silvbergs arbetsföra befolkning till de närliggande tätorterna.³¹

De människor som stannade i småorterna och byarna behövde finna andra sätt att försörja sig. I Ulvshyttan startades under 1950-talet en verkstad för tillverkning av bland annat fartygsventiler, saxskär, verktygsstål och verktyg. Verksamheten sysselsatte ett 20-tal personer, både män och kvinnor. Kring 1960 byggdes en ny verkstadslokal och verksamheten genererade goda intäkter. År 1968 lades all kvarvarande industriell verksamhet i Ulvshyttan ned, detta sedan verksamheten övertagits av Stora Kopparbergs Bergslags AB två år tidigare. Under 1900-talets senare hälft kom många fritidshus att uppföras runt om i socknen. I andra fall omvandlades tidigare gårdar och torp till fritidshus.

³¹

Silvbergs hembygdsförening, 1989, s.3

Slättermarker vid Skenshyttenäs och bron över sundet mellan de två Ulvsjöarna. Djurhållningen var mycket viktigt i Silvbergs socken, varvid införskaffandet av vinterfoder genom slätter var mycket viktigt. Om sommaren gick djuren på skogsbete. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

*Ovan, Ulfshyttans ångsåg
vid Skaraborg och Malmvi-
ken (viken till höger i bild).
Ångsågen etablerades 1915.
Foto: AB flygtrafik, Dalar-
nas museums bildsamling.*

*Till höger, sågverk i Norbo.
Sågverket låg i den västra
delen av byn, vid Norboåns
utlopp ur Hagsjön. Foto: AB
flygtrafik, Dalarnas museums
bildsamling.*

Ovan, utsikt från kyrktornet på Silvbergs kyrka mot fågård tillhörande Grängshammars bruk. Efter att stångjärnssmidet upphörde fortlöpte en omfattande boskapsskötsel på Grängshammar. In på 1970-talet fanns fortfarande cirka 150 djur där. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Till vänster, en mångfald av bondgårdar i Skenshyttan kring 1900-talets mitt. Bilden är tagen innan fritidshusbyggelsen börjat dominera bygden. Foto: AB flygtrafik, Dalarnas museums bildsamling.

Ödekyrkogården i Östra Silvberg med minnessten. Kapellgrunden har markrats med låg mur och inom grunden står minnessten. Foto: Björn Hallerdt 8/8 1957, Dalarnas museums bildsamling.

KYRKOGÅRDSHISTORIA

Begravningsskick i äldre tider

Efter kristnandet blev det brukligt att begrava de döda i anslutning till kyrkobyggnader. Gravsättningen var i regel med huvudet i väster och fötterna i öster, och gravar norr om kyrkan undveks annat än till självspillare och andra som stod utanför samhället. Själva gravarna kunde markeras med små gravkullar och sannolikt ibland olika former av gravvårdar.

Under medeltiden, när Silvberg hörde till Stora Tuna socken, ska begravingar ha skett vid kyrkogården kring Stora Tuna kyrka. Liken transporterades då genom skogen från Silvberg till Stora Tuna. Silvberg blev egen socken under 1400-talet och då uppfördes ett kapell kallat Sankt Nicolai i Östra Silvberg. Huruvida man ordnade en egen kyrkogård redan då är dock osäkert. Idag finns en ödekyrkogård, som restaurerades 1942, kring den gamla kyrkoplatsen. Där finns socknens äldsta bevarade gravvård i form av en gjutjärns-häll från 1663. Gravvården visar att begravingar möjligen har förekommit i socknen sedan 1660-talet. Då hade Silvberg återigen blivit kapellförsamling till Stora Tuna socken. På ödekyrkogården finns vid sidan av ovan nämnda järnhäll även två andra äldre gravvårdar bevarade. Det finns även en senare

tillkommen gravsten över brukspatronen Jonas Arnberg (1722–1795). Socknens första egna kyrkogård, som beskrivs ovan, blev öde i samband med att kapellet i Östra Silvberg revs på 1850-talet. Byggnaden var i dåligt skick och såldes på auktion. Virket efter rivning att nyttjas som byggnadsmaterial och grundstenarna användes för att mura en rödfärgsugn.

*Familjerna Arnberg och
Timm's grav från 1821,
flyttad till kyrkogården från
Östra Silvberg.*

En flyttad grav

I samband med att Silvbergs kyrka i Grängshammar togs i bruk på 1830-talet flyttades en av gravvårdarna från kyrkogården intill Sankt Nicolai kapell. Gravvården, från 1821, finns placerad i kvarter A och är en järngravvård med urna tillhörande bland annat medlemmar ur familjerna Arnberg och Timm. Timm är ett namn som på olika sätt förekommer i socknen lång tid efter gravvårdens uppförande. Bland annat omnämns i en sockenbeskrivning från 1890-talet en änkefru Elisabet Timm i Grängshammar som barnmorska.³²

32 Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s. 26

Silvbergs kyrka

I samband med att den nya sockenkyrkan i Grängshammar började uppföras kring 1830 flyttades socknens administrativa och andliga centrum från Östra Silvberg till Grängshammar. Öster om den nya kyrkobyggnaden, som byggdes enligt ritningar från Samuel Enander, fanns därefter även Silvbergs sockenstuga. Sockenstugan flyttades eller revs, sannolikt kring 1900-talets mitt då den inte förekommer på flygfoton från 1960-talet. Flytten till Grängshammar markerar platsens ökade betydelse, sannolikt till följd av att Grängshammars bruk succesivt under 1600- och 1700-talen blivit alltmer centralt för järnframställningen i socknen.

Den nya kyrkan uppfördes på en anlagd kulle, vårfrukullen, med oktagonformad, symmetrisk grundplan, utskjutande risalitpartier i söder och norr samt vitrappade väggar, en flirt med samtida klassicistiska ideal. Till skillnad från de flesta nya kyrkor som uppfördes i Sverige under 1800-talets första halva, uppfördes kyrkan i Silvberg med centralkyrkan som förebild. Standard var annars de så kallade »Tegnérladorna«, en typ av mycket rymliga och ljusa landsortskyrkor med klassiska stildrag som förespråkades av biskopen Esaias Tegnér. Förutom Silvbergs kyrka uppfördes mellan 1800–1860 endast fem andra kyrkor med centralplan i Sverige (Vedevåg, Skeppsholmen, Norsjö, Hällesjö och Österjörn). Från 1860-talet blev centralkyrkoplanerna dock vanligare.

Kyrkogården

Kyrkogården hade redan från början oval form med gränser som gick nedanför den anlagda kullen. På kullen utformades lätta plåtar för placeringen av gravarna, vilket indirekt gav gångar och symmetriska gravrader. Denna form behöll kyrkogården i över hundra år, fram tills 1940-talets slut, då man utvidgade kyrkogården i en kil åt sydväst efter ritningar upprättade av biträdande länsarkitekt i Kopparbergs län Gösta Lilliemarck 1946. Sedan dess har inga nya utvidgningar skett. Åren 1950–1951 tillkom även ett bisättningshus innanför entrén åt öster.

Kyrkogårdens få utvidgningar vittnar om att de små brukssamhällena i socknen under längre tidsspänn behållit sin storlek någorlunda. Kyrkogården med kyrkan utgör därför goda exempel på hur en kyrkomiljö på en mindre bruksort kunde se ut under 1800-talet. Från kyrkan anlades därtill en allékantad väg i riktning söderut mot bruket. Även arkitektoniskt sammankopplades alltså de för bygden centrala punkterna: bruket som stod för den världsliga vardagen och kyrkan som stod för den andliga sjunde dagen. Utformningen av Grängshammar berättar om hur livet såg ut för människor som levde sitt liv på en bruksort under 1800-talet. Här kan göras jämförelser med exempelvis begravningsplatsen i Korså bruk i Sundborns socken, vilken en gång sammanbands med en spikrak väg ner till bruket.

*Ovan, kyrkan och dess an-
fart från söder vid 1900-ta-
lets början. Då dominerades
fortfarande kyrkogården av
sand- och grusgravar. Foto:
W G Wahlström, Dalarnas
museums bildsamling.*

*Till vänster, storskifteskar-
tan över Grängshammar
1838-1844. På kartan syns
bland annat brukets histo-
riska utbredning, samt även
kyrkan och kyrkogården med
sockenstugan i öster.*

Begravningsplatsen som park

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar och begravningsplatser på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på begravningsplatser i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.³³

Begravningsplatserna och kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar.³⁴ Särskilt vanligt var olika former av trädkransar.³⁵ På flygfoton över Silvbergs kyrkogård från tidigt 1900-tal syns högväxta löv- och barrträd planterade utmed kyrkogårdsgränserna. Träden bör rimligtvis ha planterats någon gång under 1800-talet, kanske till och med i samband med att kyrkogården invigdes.³⁶ I vanliga fall ansågs trädplanteringar på kyrkogårdar under 1800-talet främst fylla en hygienisk funktion, och så förmodas fallet vara även i Silvberg. Träden ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter, men med tiden fick de även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara *en park bebodd av de döda, till tröst för de levande*.³⁷

Uppordnade kyrkogårdar

1800-talets kraftiga befolkningstillväxt fick som konsekvens att det även var fler människor som dog. På kyrkogårdar med begränsad yta behövde församlingarna därför ta upp nya gravar med allt snävare tidsintervall. Därigenom uppstod ett ökat behov av organisering, ordning och planering av kyrkogården. För att undvika att gamla gravar återanvändes för tidigt inrättades på vissa platser redan innan 1800-talet en kronologisk beläggningsordning, där gravarna placerades på rader och användes kronologiskt i den ordning som människor dog.³⁸ Redan från början placerades gravvårdarna på kyrkogården i Silvberg i ovala rader runt kyrkan, på vårfrukullens olika plattåer, med framsidorna vända in mot kyrkan. Den traditionella och teologiskt ursprungliga gravplaceringen, med gravarna placerade söder och öster om kyrkan, frångicks helt. Detta kan sägas springa ur de för samtiden nyss introducerade hälsoideal som fick stor betydelse för hur kyrkogårdarna kom att utformas under 1800-talet.

33 Bengtsson & Bucht, 1992, s. 24–27.

34 Ibid., s. 28, Andréasson, 2007, s. 28.

35 Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s.96

36 Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s.96

37 Theorell m.fl., 2001, s. 497.

38 Andréasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17–18.

*Två gjutjärnskors över syst-
rarna Augusta Wilhelmina
och Anna Sophia Hanngren,
båda födda Forsgren och
döttrar till Olof Forsgren,
som var brukspatron på
Grängshammar under
1800-talet och lät bygga
Silvbergs kyrka. Gravvårdar
i gjutjärn är karaktäristiskt
för Bergslagen.*

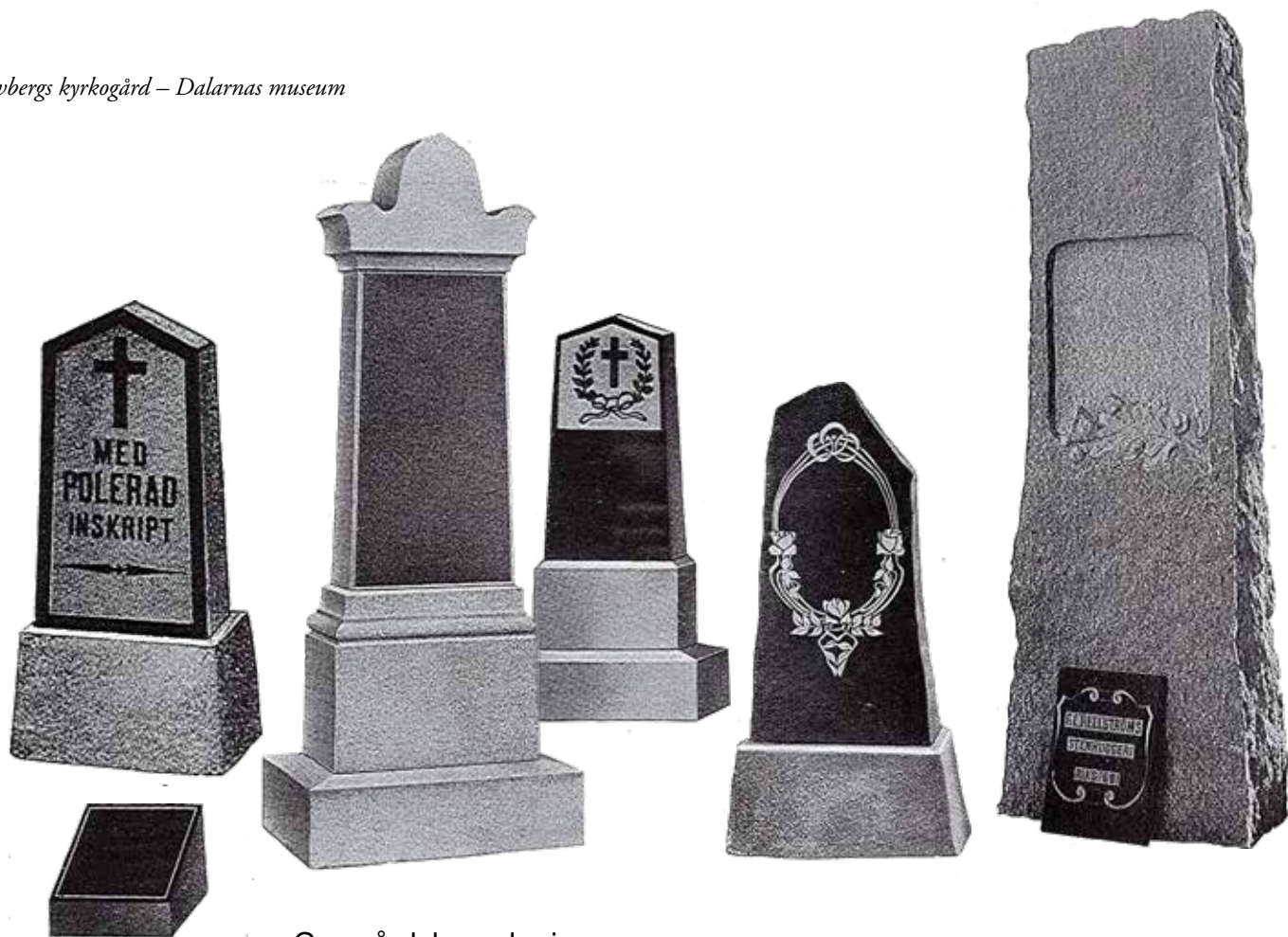
Gjutjärn på kyrkogårdar

Silvbergs socken ligger i Bergslagen, där omfattande bergsbruk präglat och pådrivit samhällsutvecklingen under mycket lång tid. Bergslagen som geografiskt område sprider ut sig som ett bälte över de malmrika skogslandskapen i södra Gästrikland, Dalarna, Västmanland och Närke. Silvbergs socken förknippas ofta med silver, men sannolikt är det järnhanteringen som haft allra störst betydelse i socknen efter medeltiden. Att järnhanteringen varit framträdande syns på kyrkogården, och flera äldre gravvårdar med korsform är tillverkade av gjutjärn. Det finns även ett kors i smidesjärn.

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkuler samt annat vapensmide. I början gjöts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skräväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen.³⁹ Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frångå från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.⁴⁰

39 Borg & Torgén, 2016, s. 7.

40 Ibid., s. 8.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

Gravvårdskronologi

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.⁴¹ I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.⁴²

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och

⁴¹ Andréasson, 2012, s. 36.

⁴² Ibid., s. 37 & 74.

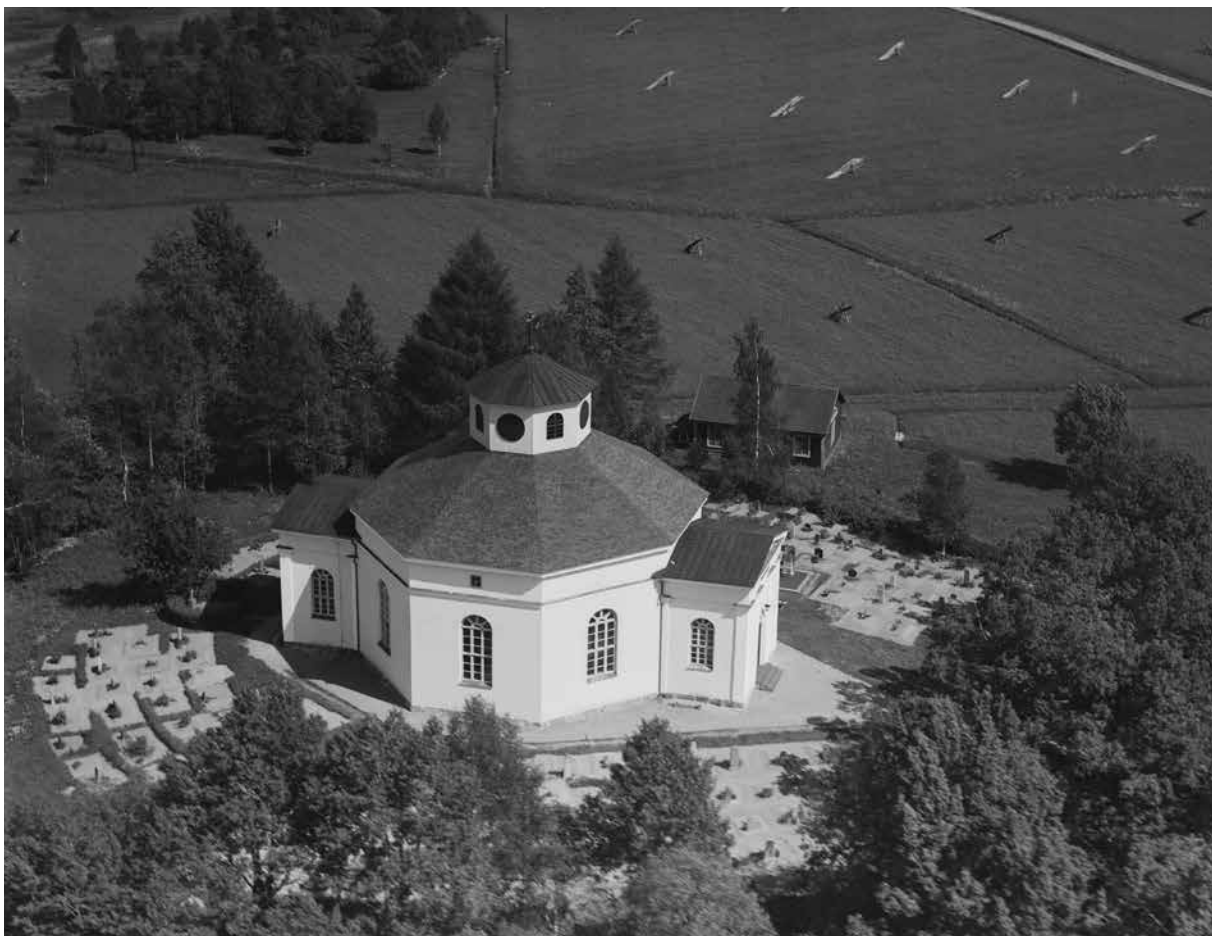
under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.⁴³

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga och småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

43

Andréasson, 2012, s. 74.

Ovan, flygfoto över Silvbergs kyrka med kyrkogård cirka 1935-1937, då majoriteten av kyrkogårdens gravar var sand- eller grusanordningar. Idag kvarstår endast ett mycket litet antal sand- och grusgravar på kyrkogården. Till höger bakom kyrkobyggnaden skymtar sockenstugan, som sannolikt avlägsnades kring 1900-talets mitt. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museums bildsamling.

Till höger, bredläga gravvårdar från 1930-talet och framåt är de vanligaste på kyrkogården idag. Gravvårdarna på bilden är typiska för den moderna epoken 1930-1980.

Grusgravar

Grus- eller sandgravar var mycket vanliga under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men avlägsnades systematiskt från kyrkogårdarna från och med 1920-talet med motivet att grusgravarna upplevdes som störande och förfulande element som förhindrade grönska och harmoni.

Under det tidiga 1900-talet var i princip samtliga gravar på kyrkogården sand- eller grustäckta, något som går att se på ett flygfotografi över kyrkogården från tiden. De delar av kyrkogården som framgår bäst på fotografiet, de västra och östra delarna, bär till största del sand där det idag finns gräs. Här urskönjs bara gräspartier där den gruslagda kyrkogårdsgången som sträcker sig från södra entrén och utefter kyrkans fasader avgränsas från sandgravarna på kullens terrasser.⁴⁴

På suddiga flygfoton från 1960 går att urskilja större gräspartier mellan gravarna, medan de allra flesta gravar på åtminstone väst- och nordsidan fortfarande är sandtäckta. På flygfoton från 1975 har däremot antalet sandgravar minskat avsevärt. Man kan alltså dra slutsatsen att kyrkogårdens utformning genomgick en tydlig förändring under denna tidsperiod, en förändring som även syns på många andra kyrkogårdar. Detta hänger tätt samman med mekaniseringen av kyrkogårdsskötseln, det var mer tidseffektivt att klippa stora gräsytor än att kratta motsvarande ytor av grus.⁴⁵

De få sand- och grusgravar som finns kvar på kyrkogården i dag utgör värdefulla spår av begravningsplatsens äldre utseende och gravskick, och kan berätta mycket om hur tanken på den ideala gravplatsen skiftat under 1900-talet.

Bredlåga gravstenar

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form. Många av de nuvarande gravvårdarna på Silvbergs kyrkogård är tillkomna under 1900-talet och har en bredlåg form med utsmyckningar i form av klassicistiska, jugendinspirerade eller senare abstrakta bildkonstmotiv. Gravstensvarianterna är typiska för den moderna epoken och kan sammantaget berätta om hur kyrkogården förändrades under 1900-talet.

44 Dicander, Möller & Reyer (red), 1999, s.96

45 Internet 3, kartor över sandgravar

*Minneslund i kyrkogårdens
sydvästra hörn, i område
E. Bakom skymtar en bod i
slaggstensflis.*

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas begravningsplatser på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet *Svenska Likbränningsföreningen* (i dag *Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund*). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.⁴⁶ I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

46

Ekström, 2007.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

- Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.
- *Urnggravar* är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.
- *Minneslundar* erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslundar finns gemensamma smyckningsplatser. Minneslundar i Sverige började förekomma från 1959.
- En *askgravlund* är liksom minneslundan gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlundan hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.
- *Askgravplatser* är inte gemensamma på samma sätt som askgravlundar eller minneslundar, men har till skillnad från urngravar en *begränsad* gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.⁴⁷

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger askgravlundar eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser. På Silvbergs kyrkogård förekommer urngravar och askgravplatser i huvudsak inom område E. Där finns även en minneslund. Dessa gravar är främst tillkomna från och med 1900-talets senare hälft och återspeglar den allmänna förskjutning från kistbegravning till askbegravning som beskrivs ovan.

47 Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, 2017.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAVVÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvårderna som helhet är värdebärande. Namnskriptioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
P. J. Pettersson	1	Handlare som drev affär i Skaraborg, Ulfshyttan.	
Elis Danielsson	4	Fjärsmän (en slags polis) och ordningsvakt vid danser i Skenshyttan. En snäll, stor man med pondus och auktoritet.	
Andrén	10	Kamrer vid bruket i Ulfshyttan som tröttnade på alla förväxlingar då väldigt många hette Andersson och Pettersson. Så Andrén döpte om dem till namn som Sjöstrand, Stenberg, Hedström, Falk, Öst och Pil.	
Peter Hansen	17	Litteraturvetare från Trollsjöheden som dog endast 50 år gammal.	
Erik och Berta Revier från Norbo	20	Erik kom ursprungligen från Täkt i Stora Tuna, och Berta från Norbo. Berta var av den stora Edmanssläkten i Norbo och Erik jobbade som skolchef i socknen, med stort engagemang för Silvbergs historia. Han var delaktig i de flesta av de böcker som getts ut om de olika byarna i Silvberg och dessutom en uppskattade berättare angående Ulfshyttans herrgårds historia, när det var gäster där.	
Gösta Simonsson	22	Från Skenshyttan, där han bedrev cykelaffär. I affären såldes även motorsågar, fiskeredskap och lite allt möjligt.	
Karl-Adolf och Georg Silfverling	24	Far och son som bägge var uppskattade kyrkvaktmästare vid Silvbergs kyrka. Karl-Adolf var även skogsförman. Dagens kyrkvaktmästare heter Patrik Silfverling och är barnbarn till Georg.	

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Karl Sandström från Nerigården	65	Bodde senare i Skenshyttan. Karl var en stor profil i Silvberg, som förutom att driva den egna gården var auktionist, rödfärgsmålare samt sopkörare. Karl hade ett stort hembygdsintresse och höll i många uppskattade byvandringar. Karl var dessutom mycket stark och att skaka hand med honom var som att skaka hand med ett skruvstäd.	
Bergbacks Sven Andersson	93	Från Bergbacken i Norbo Finnmark. En händig och finurlig man som gjorde mycket fina lieorvar i trä. Var skogsarbetare och skötte sin egen skog exemplariskt.	
Anders Källström	97	Präst vid Silvbergs kyrka under åren 1897-1927. Enda prästgraven på kyrkogården.	
Kyrkvaktmästare Nordström	98	Var släkt med Silfverlingarna som senare blev kyrkvaktmästare.	
Snickar Nils Carlsson	101	Från Snickargården i Norbo Finnmark. Snickar Nils var medlem i kyrkorådet, skogvaktare för kyrkans skog i Silvberg och hjälpte till som snickare i församlingen när något behövde åtgärdas.	
August Wigert	107	Var den sista brukspatronen i Grängshammar. Wigert efterträdde Olof Forsgren 1855 och var patron vid bruket tills nedläggningen av stångjärnsbruket 1877.	
Gunnar Lax	135	Från Laxgården i Sandvik. Var kyrkvärd och ledamot av kyrkorådet.	
Valter Andersson	143	Gruvarbetare som överlevde en gruvolycka i Bråfall då han och en till gruvarbetare valde att ta stegarna upp ur gruvan istället för att åka med i hunden, som spårade ur.	
Klingspor och Stenbock	144	Adlig grav, den enda adliga graven på Silvbergs kyrkogård.	
Jons Jan Erik Eriksson	151	I graven ligger Jons Jan Erik Eriksson (1846-1924) och hans fru Kristina från Ingevallsbo. De var föräldrar till Silvbergs storspelman Emil Barkman, som ligger i grav 180. I graven ligger även barnen Axel och Olga, fast Olgas namn står inte på graven. Jons Olga var en profil i Silvberg. Hon föddes 1891 och dog 1980 och bodde tillsammans med sin bror Axel i Jonsgården. Axel var en duktig musiker som spelade klarinett och Jons Olga spelade gitarr.	
Valfrid »Valle« Nilsson	152	Hemmansägare från Bondhyttan som var medlem i kyrkorådet och även auktionist. Har skrivit en bok som heter <i>Valles berättelser och dikter</i> . Var även en duktig sångare och är far till Bruno Nilsson.	

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Olof Forsgren	155	Brukspatron i Grängshammar åren 1816-1855. Forsgren var mycket betydelsefull för Grängshammar - en mycket duktigt och driftig person som förutom att bygga ett helt nytt bruk i Grängshammar även lät bygga Silvbergs kyrka samt byns smedlängor, tröskan och magasinet. Forsgren utvecklade en metod för att bygga med slaggflis som nyttjades bland annat för att uppföra kyrkobyggnaden. Forsgren skrev även boken <i>Berättelser om min levnad</i> . Under samma gravnummer fast med två järnkors bredvik ligger två av Forsgrens döttrar begravda (de var gifta Hanngren).	
Carl Gerhard Arfwedson	156	Agronom och son till disponenten Gerhard Arfwedson i Ulvshyttan och hans hustru friherrinnan Caroline född de Geer. Carl hamnade som chef för jordbruket i Grängsammar och kallades nedsättande för »Agronomen« då han ansågs sinnessvag.	
L. W. Arnberg samt Brukspatron Timm	158	Gravvården är flyttad från gamla kyrkogården vid Östra Silvberg.	
Emil Barkman	180	Spelmannen Emil Barkman (1880-1960) föddes på gården Jons i Ingevallsbo. Emils far var storspelmannen Jons Jan Erik Eriksson. När Emil var 17 år snickade han på egen hand till en fiol och började sedan spela. Han lyssnade noga på fadern och flera andra spelmän för att lära sig deras fingerknep och stråkhemligheter. Vid 19 års ålder blev Emil soldat och hamnade först i Barkmans rote i Norrbärke, där han fick namnet Barkman (han hette tidigare Eriksson). När unionen med Norge upplöstes 1904 låg soldaten nr 36 Barkman i full beredskap på Salbohed, färdig att marschera mot Norska gränsen. Men det blev ingen marsch västerut den gången. Emil Barkman gifte sig med en kvinna från Sandåkern i Norbo där han bosatte sig. De fick en dotter som dog ung. Emil Barkman hade två bröder som också var spelmän: Martin (-1957) som spelade fiol och Axel (-1963) som spelade klarinett. System Jons Olga spelade gitarr.	
Jan Henrik Ek	183 OCH 211	Från Bredsjö och var Gruvfogde vid Hästhagbergsgruvan i Ulvshyttan från omkring 1920 till slutet på 1939. Ek var en trevlig värmlänning och hade åtta barn.	

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Edvin Karlsson m.fl	185	Begraven med hustrun Lydia och sonen Nils, från Fallet (eller Mashans som byn förut kallades). Edvin omkom i gruvolyckan i Bråfall 1941, när sonen Nils endast var 13 år. Därefter fick Nils ta ansvar för familjen. Nils var en oerhört energisk person som förutom att vara en duktig skogsarbetare även var en duktig skidåkare. Nils hade en mycket välskött gård i Fallet där han hade flera stora fiskdammar med ädelfisk.	
Daniel Elfving och Helmer	186	Var bägge gruvarbetare. Daniel omkom i en olycka i Idkerbergets gruva i början på 1900-talet. Helmer var gift med Anny och de fick bland annat sonen Helge.	
P J Edman	194-195	Drev affär i Norbo.	
Sven Möller	196 B	Sven Möller var kantor i Silvbergs kyrka mellan 1929 och 1969. Var dessutom lärare och körledare. Sven har snickrat en ambo som används i kyrkan.	
Gruvfogde Ramberg	208	Från Bråfall. Var en av fem gruvarbetare som omkom i den otäcka olycka som inträffade vid Bråfalls gruva 1941. Det var en »hund«, en vagn för bergstransport, som spårade ur och välte på väg upp i schaktet till gruvan. De fem gruvarbetarna som åkte med hunden kastades ur och störtade ner varvid de omkom.	
Hjalmar Göthblad	235	Var kyrkvärd och hade barnen Tore, Ragna och Sven.	
Arvid Bodare	266	Var sågverksfaktor vid den stora sågen vid Malmviken i Ulvshyttan.	
Karl Hedström och Helmer	309	Far och son som bägge var hyttarbetare vid Ulfshyttans bruk. Karl jobbade i »krösn« (krossen) och Helmer var elektriker. Helmer har sonen Sune som skrivit boken <i>Hyttpojken</i> som handlar om hur det var att växa upp som son till en hyttarbetare i Ulvshyttan på 1930-talet.	
Jörgen Green	316	Gruvingenjör som ursprungligen kom från Kiruna. Green blev den siste platschefen på Ulfshyttans bruk, dit han kom som 28-åring 1953. Då var det full fart i Ulvshyttan - den stora Hästhagbergsgruvan var i drift och även sågen vid Malmviken var igång. Men under Greens tid lades både gruvan och sågen ned och istället blev det verkstadsindustri där. År 1968 kom dock ett dråpslag då det bestämdes att även verkstadsindustrin i Ulfshyttan skulle läggas ned. Green flyttade då till Vikmanshyttan och fick en ny tjänst vid bruket där. På Jörgen Greens grav finns ett tecken som troligen är en symbol för Bergslagen.	

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Wilhelm Agvén	320	Från Norbo Finnmark. Var klipsk och händig och tillverkade bland annat ett gevär. Det var ont om pengar på den tiden och Agvén ville studera, så han lånade pengar till sina studie. Han ville först bli läkare men det räckte inte pengarna till, så han utbildade sig till folkskollärare istället och tog examen 1907 i Uppsala. Agvén tjänstgjorde sedan som lärare i Närke och Värmland i närmare 40 år innan han 1946 flyttade tillbaka hem till Norbo Finnmark. Väl där blev han emellertid inte någon soffliggande pensionär, utan engagerade sig i allt möjligt. Inte minst Ulfshyttans skola. Eleverna i Ulvshyttan fick skriva små berättelser som sedan Agvén sammanställde till en liten skrift som hette <i>Skolkamraten</i> . Varje år band sedan Agvén själv dessa skrifter till en liten bok. Agvén stiftade också en premiefond som tilldelades skolans flitigaste och lydigaste elev. Vid utdelningen skulle Agvéns egenkomponerade musikstycke <i>Premiarmarschen</i> spelas. Agvén var nämligen även en duktig musiker och spelade tvärflöjt. Agvén såg även till att det kom telefoni till Norbo Finnmark. Han stred hårt för det och skrev skrivelser till dåvarande Televerket om nödvändigheten att få telefon till finnmarken. Agvén var händig och tillverkade ett tjugotal klockor där den mest intressanta var en väggklocka med kugghjul av trä. Vidare såg han till att det blev upprättat en vägförbindelse mellan Norbo Finnmark och Bommarsbo, så att han med sin motorcykel (en röd NV) skulle få kortare väg till Smedjebacken. Norbo Finnmark fick ström 1940, men ingen ström drogs till Agvéns stuga. Istället byggde han ett eget vindkraftverk omkring år 1950. En bilgenerator alstrade strömmen och Agvéns stuga lystes upp invändigt av billyktor. Wilhelm Agvén dog 1964 och ligger begravd på Silvbergs kyrkogård. Han begravdes av Jörgen Dicander.	
Elin Agvén	320	Syster till Wilhelm Agvén som kallades Post-Elin. Körde många år med posten mellan Norbo och finnmarken. Först med cykel och spark, sedan med moped. Elin dog cirka 1995 och är begravnen i samma grav som Wilhelm.	

<i>Person</i>	<i>Gravn:r</i>	<i>Berättelse</i>	<i>Bilaga / s.</i>
Gunnar Bagge	705	Färghandlare från Klysnan som drev Ulfshyttans Röd-färgsfabrik.	
Lennart Frank	809	Kyrkvaktmästare som kom till Grängshammar 1974 tillsammans med sin bror Folke och de tog då över jordbruket. Efter 5 år som jordbrukare sadlade Lennart om och blev kyrkvaktmästare.	

KÄLLOR

Otryckta källor

Arkivcentrum i Falun

Diverse handlingar och kartor över Grängshammar och Silvberg

Dalarnas museums bildsamling

AB Flygtrafiks bildsamling

Karl-Erik Forsslunds bildsamling

Dalarnas museums klipparkiv,

Borlänge tidning 19 oktober 1935, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«

Landsarkivet i Uppsala (ULA),

Silvbergs kyrkoarkiv, O 1 B: Handlingar angående kyrkogård

Digitala källor

Internet 1, om Olof Forsgren (<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=14356>)

Internet 2, om kolning (<https://www.skogen.se/glossary/kolning>)

Internet 3, kartor på sandgravar (<https://minkarta.lantmateriet.se/>)

Tryckta källor och litteratur

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andersson, Margareta, Lind, Olle & Hilborn, Pia, *Silverringen: en färd i silvrets och järnets spår genom Silvberg och Säter* = *The silver ring : a journey on the trail of silver and iron* = *Der Silberring : eine Reise in die Spuren der Silber- und Eisengewinnung*, Länsstyrelsen Dalarnas län, Falun, 2009

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Berättelser från Ulfshytte bruk, Silvbergs hembygdsförening, Säter, 1989

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016t

Dicander, Gunnar, *Gruvor i Silvberg: en inventering av samtliga gruvor i Silvbergs socken*, G. Dicander, Borlänge, 1997

Dicander, Gunnar, Möller, Astrid & Reyier, Erik (red.), *Berättelser från Grängshammar, Silvbergs hembygdsförening*, Borlänge, 1999

Dicander, Jörgen, *Dalkarlsbo: byar i Silvberg II*, Tunum., 1985(29), s. 58-59, 1985

Dicander, Jörgen, *Folkligt och kyrkligt i Silvberg, IV*, Tunum., 1976, s. 65-82, 1976

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF), Stockholm, 2007

Engström, Arne (red.), *Berättelser från Skenshyttan*, Silvbergshembygdsförening, Borlänge, 1992

Gustafsson Nils E. (red.), *Torp och torpare i Silvberg*, Borlänge, 1986

Kåks, Helena, *Grängshammars Engelska park: Historik och vårdprogram*, Säter kommun och Länsstyrelsen Dalarna, 2019

Nolin, Catharina, »Kyrkogårdsestetik och ceremonier« i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2006:52 – *Ceremoniella rum*, Uppsala, 2007

Rydberg, Sven, *Dalarnas industrihistoria: 1800-1980 : några huvudlinjer*, Gidlund, Hedemora, 1992

Sahlin, Carl, *Grängshammars och Ulfshyttans bruksegendom*, Hasse W. Tullbergs tryckeri, Stockholm, 1904

Sahlberg, Bertil, *Vår hembygd: Säter, Gustafs, Stora Skedvi*, Säter, 1968

Sahlstedt, Magnus, *Stora Tuna i Dahlom och Bergom minnes-döme: thet är: utförlig beskrifning och underrettelse om then ort och christeliga församling som har namn af Stora Tuna och är belägen i Öster-Dahls Bergslagen : denna sockenbeskrivning och akademiska avhandling är nytryckt och utgiven för att hugfästa minnet av författaren Magnus Abraham Sahlstedt, prost och kyrkoherde i Stora Tuna 1725-1752*, Falun, 1955

Schönback, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Stockholmia, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2008, Stockholm, 2008

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Ärnäck, Kristoffer, *Leksands kulturmiljöprogram, Limå bruk*, Dalarnas museum, 2021

Ärnäck, Kristoffer, *Kulturhistorisk inventering, Söderbärke kyrkogård*, Dalarnas museum, 2016

Personkällor

Paula Andersson

Gunnar Dicander

Jörgen Dicander

Patrik Silverling

www.dalarnasmuseum.se

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00